

Bokrecensioner

Nadia Abu El-Haj: *The genealogical science. The search for Jewish origins and the politics of epistemology*. Chicago & London: University of Chicago Press, 2012. 311 s. ISBN 978-022-620-140-5, inb.

I frontespisen till Olof Rudbecks *Atlantica*, från 1679, syns Noas släkträd förgrena sig över världen. Sems gren slår rot i Mellanöstern, varifrån det semitiska familjeträdet springer mot himlen och kulminerar i Jesus. Jafets gren letar sig norrut till Sverige, Rudbecks Atlantis, där det jafitiska trädet tornar, märkbart kraftigare än det semitiska. Samtidigt söker sig Hams gren över till Afrika, men resulterar där bara i några spridda skott och hopplösa buskar. Frontespisen är geografisk, kronologisk och eskatologisk på en och samma gång och visar hur den forntida, bibliska berättelsen om människosläktenas ursprung kunde inritas på en samtida karta och på så vis inordnas i en vetenskapligt underbyggd geografi och historieskrivning.

Mycket har skrivits om Europas nervösa förhållande till det judiska arvet. Tydligt är att de rasläror som gradvis och tidvis kom att ersätta de bibliska ursprungsberättelserna lånade mycket ifrån dem: Willhelm Marr, känd för att ha myntat termen ”antisemitism”, namngav exempelvis sin egen motvilja mot judar efter en biblisk patriark. Enligt de antisemitiska rasforskarna var judarna en egen förgrening på mänsklighetens släkträd; de var inte en grupp i egenskap av sin tro utan i egenskap av sina rötter (”ras” kommer från *radix*). Men rasifieringen innebar inte att det bibliska språket tystnade. Medan Europas kristna majoritetsbefolkning förklarades vara ”jafiter” – eller ”arier”, som det gradvis kom att heta efter att William Jones och andra påvisat likheterna mellan indiska och europeiska språk – så sågs judarna som ”semiter”. Noas avkomma hade fördelat sig över jorden och det följde på det att de skulle hållas isär. Sems ättlingar hörde inte hemma i Europa, de hörde hemma i Mellanöstern.

Vetenskapliga föreställningar om judarna som kroppsligt främmande nådde sin välbekanta kulmen i och med den nazistiska utrotningssideologin (notera rotmetaforen). De överlevde inte helt sina egna konsekvens-

er. För även om det finns tydliga kontinuiteter mellan förkrigstidens rasvetenskap och inslag i efterkrigstidens populationsgenetik så kan den senare inte avfärdas som en inkarnation av den förra: det krävs nykterhet av den som vill studera, beskriva och utvärdera kopplingarna. Den amerikanska antropologiprofessorn Nadia Abu El-Haj uppvisar lovvärd försiktighet i *The genealogical science. The search for Jewish origins and the politics of epistemology*. Hennes bok, en interdisciplinär studie som kan placeras någonstans mellan historia, sociologi och antropologi, utgör den första mer omfattande studien av det forskningsfält som sedan nittioalet har sorterat under rubriken ”judisk genetisk historia”. Fältet är inte stort vad gäller utövare, men forskningen har fått betydande genomslag tack vare publicering och rapportering i flera av världens mer ansedda vetenskapliga tidskrifter och dagstidningar.

För den som där stöter på ”judisk genetisk historia” kan nog fältet framstå som oskyldigt: nästan alla aktiva forskare är själva judar och syftet sägs vara nyfikenhet om det egna ursprunget. Forskningen drivs uppenbarligen inte av antisemitiskt rashat och det är just därför som kontinuiteterna blir så intressanta. För frågorna känns igen: Härstammar dagens judar från forntidens hebréer eller från senare konvertiter? Är judarna ett folk i biologisk mening? ”Kommer” de från Israel?

Om judar inte längre ska bevisas vara rasmässigt främmande för att skiljas ut, drivas bort eller mördas, varför är det så viktigt att svara på dessa frågor? Abu El-Hajs palestinska familjenamn ger delvis svar på den frågan. Som författaren visar med hänvisning till tidigare (huvudsakligen israelisk) forskning så återetablerades den judiska kroppen som ett legitimt och prioriterat studieobjekt efter andra världskriget i just Israel. Den sionistiska visionen om en uttalat judisk stat hade blivit verklighet och judar ”återvände” nu inte bara från Europa utan också från Mellanöstern, Afrika och Asien. Detta folk var det sionistiska projektets subjekt och syfte, och för en generation av sekulära, israeliska forskare, ofta uppvuxna i Europa och utbildade där eller i USA, låg det närmare att förstå händelsen i biologiska än i religiösa termer. Forskningen

fick därmed en ny betydelse: det handlade inte längre om att påvisa att judar var orientaler och därmed inte hörde hemma i Europa, det handlade om att påvisa att de var orientaler och just därför hörde hemma i Israel.

Abu El-Haj ger en sammanfattning av denna utveckling i linje med hur den redan skildrats av Veronika Lipphardt, Nurit Kirsh, Raphael Falk och andra; historieskrivningen är inte originell. Mer värdefullt är då hennes eget bidrag om den jakt på "judisk" DNA som pågått sedan nittio-talet. Abu El-Haj lägger här fokus på försäljningen av gentester till en judisk allmänhet i USA och undersöker de ofta täta relationerna mellan denna industri och den akademiska forskningen. Hon låter själv testa sig och samtal i webbforum med andra provtagare. Genom dessa diskussioner röjs en drivkraft bakom forskningsfältet som – tror jag – är en viktigare pådrivare än landstriderna i Mellanöstern, nämligen identitet. Kan biologi säkra samhörigheten hos en minoritetsgrupp i ett urbant, sekulärt och mångkulturellt samhälle som USA, i en tid när gruppen allt mindre sammanbinds av gemensamma religiösa och kulturella uttryck? Abu El-Haj ger oss inte svar på den frågan, men det är åtminstone en bra fråga.

Men ett svar ger hon bortom minsta tvivel: Förintelsen har inte avskräckt senare generationer från att försöka definiera en specifik judisk biologi (eller andra biologiska identiteter heller, för den delen). Tydligt är dessutom att en sådan identitet kan marknadsföras: att sälja DNA-tester till en allmänhet som fått lära sig att tänka genetiskt är bevisligen lukrativt. För en svensk läsare kan det verka främmande att skrapa celler ur munnen och posta dem till ett labb för att lära känna sig själv, men det är inte omöjligt att vi kommer att se mer av sådan verksamhet också här: när ett forskningsfält lyckas positionera sig i gränslandet mellan myt och identitet, politik och medicin tycks synergier bli kraftfulla. Det judiska fallet, med sina uppenbara kopplingar till både Förintelsen och det israeliska statsbyggnadsprojektet i Palestina, är i detta hänseende särskilt illustrativt för den som vill följa och försöka förstå den utvecklingen.

Petter Hellström

Philip Ball: *Curiosity: How science became interested in everything*. Chicago: Chicago

University Press, 2013. 480 s. ISBN 978-022-604-579-5, inb.

Nyfikenhet är ett modernt vetenskapligt ideal med en intressant historia. I den antika världen och under medeltiden handlade begreppet (*curiosity*) om noggrant handlag (latinets *cura*). Nyfiket kunskapsökande beskrevs som en last och ett hot mot den stabila samhällsordningen. Dess gränsöverskridande dimension tog potentiellt människan bortom gränsen för vad hon bör veta. Med renessansens nyplatoniker formulerades föreställningen att naturen bestod av hemligheter som inte gick att utläsa ur böcker utan de skulle istället avläsas genom experiment. Detta är bakgrunden till 1600-talet, det sekel där Philip Ball nästan uteslutande uppehåller sig. Därför blir underrubriken missvisande: mellan oss och 1600-talet finns en lång och intressant historia som inte behandlas alls. Dessutom blir *Curiosity* för mycket av en (till) bok om den vetenskapliga revolutionen.

Ball lyckas ändå visa att nyfikenhet är ett intressant objekt för historiska studier. Ett av hans centrala argument är att synen på nyfikenhet antog en mer modern karaktär under 1600-talet. Aktörer som Galileo, Descartes och Bacon deltog i att skapa bilden av en kunskapsökare som skilde sig från skolastikern, men det var primärt i vissa sammanhang som nyfikenheten kom att ses som dygd. En figur av vikt i Balls framställning är *virtuosen* (*the virtuosi*). Han förkroppsligade en hållning där ett mångsidigt kunskapsökande förespråkades för dess egen skull. Arenor som kungliga hov och kuriosakabinett, liksom den tidigmoderna epokens nya lärda sällskap, blev också betydelsefulla. I de sistnämnda odlades föreställningen om ett brödraskap av lärda som genom experiment och observation kastade ljus över naturen; den var hemlighetsfull och skulle avtäckas med rätt handlag, uthållighet och en förmåga att se bakom yttre fenomen.

Ett intressant tema som löper genom *Curiosity* är relationen mellan fri nyfikenhet och disciplinerad kunskapsframställning. Under 1500- och 1600-talen fanns få idéer om att nyfikenhetsimpulser skulle föras in i disciplinära fällor. Nyfikenheten kunde omfatta i princip vilka ämnen som helst, fri från religiösa, aristoteliska eller retoriska dogmer. De teman som behandlades i det tidiga Royal Society var också många och obskyra, vilket

i sin tur skapade legitimitetsproblem. Är alla naturens detaljer lika legitima som studieobjekt? I samtida satirer beskrevs virtuoser som fåntrattar som kastade bort tiden på absurda experiment: vem gynnades väl av höga herrars försök att väga luft, studera ålar i vinäger eller undra över plommonens blå färg? Fritt kunskapsökande hotade emanera i ett frivolt och fånigt stirrande på världens under, och därmed också rikta virtuosens uppmärksamhet bort från mer samhällstillvända plikter.

Ett sätt att hantera kritiken för naturfilosoferna var att väva en tätare relation mellan nyfikenhet och en reglerad experimentell praktik. Mot slutet av 1600-talet kom flera att argumentera för att den fria nyfikenheten skulle disciplineras och underkastas vederhäftiga metoder för att generera fakta. Francis Bacon hörde till dem som också efterfrågade en kunskapsindustri där nyfikenheten institutionaliserades: ambitionen var ytterst att tämja och binda naturens krafter.

Till de främsta kvaliteterna i Balls framställning hör den nyanserade diskussionen om hur gamla och nya synsätt på nyfikenhet samexisterade och stöttes mot varandra. Ett religiöst anstrukt förhållningssätt till kunskapsökande ersattes inte på ett enkelt sätt. En mer ockult idévärld hade långtgående inflytande på naturfilosoferna och i moralfilosofiska och teologiska diskussioner fortsatte nyfikenheten att vara hotfull. Dessutom bibrar Ball till att historisera långvariga kunskapsideologiska frågor i den västerländska moderniteten. Räcker nyfikenhet som motiv för stora kunskapsatsningar, oavsett vilka tillämpningar kunskapen ger oss i senare skeden? Är inte den gränslösa nyfikenheten blott en distraktion från viktigare, praktiska göromål? Ska vi verkligen vara nyfikna på världens alla detaljer? Hur långt bör människan sträva att utsträcka sitt vetande? Läst på detta sätt blir *Curiosity* en skildring av hur positioner skapats som i vår tid blivit forskningspolitiska klichéer.

Ball lyckas också göra något så ovanligt som att belysa en del konstruktivistiska antaganden om kunskapens historiska och sociala sammanhang som vetenskapshistorisk forskning formulerat under de senaste decennierna. Tyvärr faller boken samtidigt under sin egen tyngd: den är otydligt organiserad, för lång och för pliktskyldig gentemot vetenskapshistoriska dominanter som Bacon, Boyle, Hooke, Galilei och Newton. Innehållet

drar därför tillbaka boken, in i ett mer konventionellt vetenskapshistoriskt hörn.

Men jag vill ändå avsluta i positiv ton. Här finns nämligen upplyftande passager för vår disciplin, främst när Ball refererar Michel Foucaults syn på nyfikenhet. För fransmannen handlar nyfikenhet om en vilja att se det vi tar för "naturligt" som arbiträrt och i behov av att förklaras – en vilja att se att det kan vara på andra sätt, en beredskap att bryta upp vad vi tar för givet. En sådan utgångspunkt för ett historiskt studium gör mig omedelbart nyfiken.

Staffan Bergwik

Johanna Bergqvist: *Läkare och läkande. Läkekonsstens professionalisering i Sverige under medeltid och renässans*. Lund: Lund studies in historical archaeology 16, 2013. 478 s. ISBN 978-91-8957-8-52-4, inb.

Bergquists avhandling tar sig an ett vittfamnande ämne: hur uppfattades sjukdom, vilka ägnade sig åt läkekonst och vilka slags medicinska handlingar utfördes i Sverige mellan åren 1100 och 1600? Varje underfråga ägnas ett utförligt kapitel. Bergquists huvudsakliga resultat är att uppfattningarna kring sjukdom övergick från en orsaks- och konsekvensorienterad förståelse till en symptom- och teckenorienterad, att läkekonsten professionaliserades i vågor samt att sjukdomsupplevelser och behandlingar var heterogena. Metodologiskt kombinerar Bergqvist materiella studier av arkeologiska artefakter med textanalyser av främst islänningasagor.

Textens stora styrka är dess grundliga sammanställning av källmaterial, vilket Bergqvist själv också ser som en huvudpoäng (341). Katalogiseringen av medicinska lämningar är särskilt värdefull, och kan förhoppningsvis leda till en vidareutveckling av svensk medcinhistoria för perioden innan 1600, ett fält som kvarstår som i stort sett outforskat.

Men Bergquists kartläggande ambitioner skapar också problem. Det ambitiösa anslaget leder till en återkommande vaghet, särskilt i begreppsanvändningen. Många termer definieras inte alls. Jag skulle exempelvis gärna ha sett en diskussion kring hur Bergqvist förstår läkekonst. Är det rimligt att i en studie av denna tidsperiod välja bort magiska och religiösa tänkesätt och behandlingsmetoder? Eller att skilja uppfattningar

om mentala sjukdomar från fysiologiska? Jag ser inget i hennes källmaterial som övertygar mig om något annat än att dessa kategorier härrör från en senare period, vilket författaren också poängterar men inte problematiserar (27).

Ett annat exempel på otydlighet är den geografiska avgränsningen. I sin titel säger sig Bergqvist undersöka ”Sverige”, men vad betyder det? I abstracten specificeras att härmed menas den geografiska plats som idag förstås som Sverige. Det gör det lättare att förstå varför Skåne inkluderats men inte Finland (Norrländ har exkluderats på grund av avsaknaden av arkeologiska lämningar). Men därmed blir textkällornas härstamning svårbegriplig. På vilket sätt ger islänningasagor inblick i praktiker och uppfattningar i Svealand och Götaland? Bergqvist talar ofta om ”sociokulturella omgivningar”, och jag skulle gärna sett en mer utförlig diskussion kring detta begrepp. En utgångspunkt tycks vara att kulturerna är tillräckligt närbesläktade för att den enas texter kan användas som källor för den andra, men detta motiveras inte med annat än att ”de flesta forskare brukar utgå ifrån att en hög grad av samstämmighet förelåg” (30). Detta är en svaghet, särskilt som hon i sitt förord skriver: ”jag har aktat mig för att okritiskt applicera de kunskaper vi har om andra geografiska områden eller tidsperioder på den tid och det rum jag ställer i fokus i min avhandling” (12), och därtill uppmärksammar att Island-Norge kristnades och utvecklade en skriftkultur tidigare, samt stod i närmare kontakt med de brittiska öarna än Sverige (90).

Bergqvist påstår att hon använt sig av isländska, danska och norska textkällor för att mer utförliga texter saknas från den studerade regionen. Det må vara hänt (även om exempelvis Vadstenadiariet och medeltida lagar gärna kunnat utnyttjas mera!), men hur är det med bildmaterialet hon illustrerar sin text med? Kyrkomålningar av helgon och den korsfäste Jesus torde rimligtvis ha influerats av samtida uppfattningar om sår: hade inte en analys, kanske med hjälp av *visual culture*, kunnat ge spännande resultat här?

Dessa betänkligheter är symptomatiska för vad jag menar vara textens huvudsakliga problem: Bergqvist använder sig av för många och för få källor samtidigt. Med ett mer begränsat källmaterial hade Bergqvist kunnat gå in mer på djupet och stärkt sin argumenta-

tion, särskilt som många källor redovisas utan att användas. För när hon använder empirin för att argumentera drar hon vid flera tillfällen långtgående slutsatser utifrån få exempel, och använder avsaknaden av materiella fynd som stöd på ett problematiskt sätt. Jag håller exempelvis inte med om att man utifrån omständigheten att örönslevar främst påträffats i klostermiljöer kan anta att människor på andra håll inte petade sig i örönen (274). Räcker inte lillfingernageln?

Det finns dock flera intressanta spår i avhandlingen. Exempelvis polemiserar Bergqvist mot en ofta upprepad uppfattning om att klostren introducerade sjukvård i Sverige genom att visa att klostershjälpen inte hade särskilt stort inflytande på sjukdomsuppfattningar och praktiker i stort (26).

Jag beundrar hennes stora ansats men ett tydligare fokus hade givit möjlighet att nå skarpare slutsatser än att sjukdomsroller och sjukdomsuppfattningar var heterogena – täcker man in stora delar av nuvarande Skandinavien under mer än 500 år vore en annan slutsats högst förvånande.

Men att inklusiviteten är ett medvetet val inskräps flera gånger (exempelvis 29–30), och just sammanställningen av ett mycket omfattande källmaterial är denna avhandlings stora förtjänst. Det nästan 100 sidor långa kompendiet ger en god översikt och kan förhoppningsvis tjäna som startpunkt för ytterligare studier kring denna tid. All heder till Bergqvist för att hon gjort en så gedigen kartläggande insats, och för att hon tagit sig an en bortglömd period i svensk medicinshistoria.

Bergqvists berättarglädje och stora detaljkännedom skiner igenom i den lättillgängliga texten. Det är tydligt att hennes engagemang för tidsperioden är stort, och det blir ofta medryckande. Förhoppningsvis är hennes avhandling bara den första av många som undersöker denna fascinerande tid.

Annelie Drakman

Suzanne Corkin: *Permanent present tense. The man with no memory, and what he taught the world*. London: Allen Lane, 2013. xix+364 s. ISBN 978-1-846-14271-0, inb.

Tisdagen den 25 augusti 1953 förändrades livet radikalt för Henry Molaison, en då 27-årig man från Hartford, Connecticut.

Efter att i större delen av sitt liv plågats av svåra epileptiska anfall hade Molaison gått med på att genomgå en experimentell hjärnoperation, där delar av hans temporallob – närmare bestämt huvuddelarna av hippocampus, amygdala och parahippocampalgyrus – togs bort. Syftet var att få bort de epileptiska anfällen, och på så sätt lyckades också operationen hjälpligt. Men samtidigt med anfällen försvann också Molaisons minnen av tidigare händelser, och hela hans förmåga att medvetet skapa nya minnen. Under de 55 år som återstod av hans liv levde Henry Molaison ohjälpligen fångad i nuet; ett nu som inte sträckte sig längre än 30 sekunder bakåt i tiden.

Under dessa 55 år kom ”H.M.”, som han kallades i ett otal vetenskapliga artiklar och läroböcker, att användas som försöksperson i hundratals experiment med syfte att utforska olika aspekter av människans minne. De sista 45 åren var Suzanne Corkin, nu professor i *behavioral neuroscience* vid MIT, den forskare som hade tätast kontakt med Henry, som hon också genomgående kallar honom i sin bok, *Permanent present tense: The man with no memory, and what he taught the world*.

Att skriva biografiskt om en människa med den komplicerande egenskapen att helt sakna egen självbiografisk förmåga är inte en lätt uppgift, men Corkin gör ett ambitiöst försök. Ett uttalat syfte är att lyfta fram Henry Molaison som person, och inte bara som ett fall betecknat med två anonyma initialer. Men även om Molaisons liv och öde fungerar som en yttre ram för boken, kretsar narrativet i huvudsak kring de olika neurovetenskapliga frågeställningar han hjälpt forskare som Corkin att svara på. Boken bör kanske därför främst ses som en populärvetenskapligt inriktad vittnesskildring från minnesforskningens egen horisont. Som sådan är den också både lärorik och fascinerande.

Med utgångspunkt i fallet ”H.M.” och de olika tester han genomgick under decenniernas lopp ges en grundlig introduktion till modern neurovetenskap och i synnerhet minnesforskning. Genom detaljerade beskrivningar av de forskningsprocesser hon själv varit delaktig och drivande i visar Corkin hur minnesforskningen vuxit fram genom formulerande och finslipande av frågeställningar, design av lämpliga experiment och, i den mån forskningen byggt på Molaisons medverkan,

tillgång till ett både unikt och samarbetsvilligt experimentmaterial.

Molaison saknade alltså förmåga att skapa vad vi vanligtvis betraktar som nya minnen. Men, vilket också kunde slås fast med säkerhet genom olika tester, hans korttidsminne – det vill säga förmågan att hålla en viss mängd information aktuell i ögonblicket – var intakt, en upptäckt som bidrog till att visa att det här rör sig om en minnesfunktion som är helt skild från långtidsminnet. Och fastän han helt hade tappat förmågan att lära sig saker på ett medvetet sätt, kunde han till exempel utveckla nya motoriska färdigheter, då dessa, som det visade sig, lärs in på andra vägar.

Molaison bibehöll också en förmåga att vänja sig vid saker och miljöer efterhand, och en viss förmåga till att avgöra om människor han träffade ofta var bekanta eller ej. Till exempel tyckte han sig känna igen Corkin som en gammal skolkamrat. Olika försök kunde också visa att hans episodiska minne, det vill säga förmågan att erinra sig händelseförlopp, var i princip helt borta – även i fråga om händelser som inträffat före operationen – medan mycket mer av allmän faktakunskap fanns kvar, vilket pekade på en skillnad mellan episodiskt och så kallat semantiskt minne.

Under en lång rad av försökssessioner hjälpte Molaison forskare att visa på skillnader mellan olika slags minnesfunktioner och undersöka vilka hjärnstrukturer som samverkar vid bildande och konsolidering av olika slags minnen. I takt med den tekniska utveckling som möjliggjort detaljerad kartläggning av levande hjärnors struktur gick det också att matcha resultat från psykologiska tester med allt exaktare bilder av de hjärnskador som låg till grunden för Molaisons specifika form av minnesförlust. Neurovetenskapen har även fortsatt att dra nytta av Molaison efter hans död hösten 2008. Hans hjärna har scannats in med magnetrontgen i minutös detalj, och slutligen skurits upp i tusentals tunna skivor för vidare undersökning. Så småningom kommer bilderna att läggas ut på internet så att ännu fler kan nå dem.

Ett fall som detta leder förstås till många frågor av etisk natur, och då inte minst kring begreppet medgivande och hur relevant det är i relation till en person som saknar förmåga att föreställa sig framtiden, och som glömmet frågan så fort hen fått den. Jämförelser skulle kunna dras till den nyligen mycket uppmärksammade Henrietta Lacks,

vars cancerceller postumt kommit att odlas vidare för användning i mängder av forskningsprojekt.

Corkin medger själv att fallet ”H.M.” bär på etiska dilemman. Själv argumenterar hon dock bestämt för att vetenskapens användning av Molaison varit till betydligt större nytta än skada. Hennes ingående beskrivningar av kroppens och hjärnans slutliga öde, liksom dessförinnan av Molaisons godmodiga natur (nog åtminstone delvis ett resultat av operationen) och ständiga villighet att delta i experiment får ses som led i denna argumentation.

Permanent present tense kan kanske inte i första hand betraktas som en vetenskapshistorisk studie. Men den ger ändå, lite bakvägen, många intressanta inblickar i neurovetenskapens och minnesforskningens historia. Den visar också hur denna varit tätt sammanvävd med teknikutvecklingen, som under senare år gett helt nya möjligheter att utforska frågor om hur medvetandet fungerar, ner på cell- och molekylärnivå. Men de inblickar som ges väcker också en del frågor kring vad som inte diskuteras. Det blir till exempel uppenbart att en stor andel kvinnor haft ledande roller inom den minnesforskning som dragit nytta av Henry Molaison, från Brenda Milner på 1950-talet till Corkin själv och en rad yngre forskare, ett ovanligt och vetenskaps sociologiskt intressant förhållande som Corkin emellertid lämnar helt okommenterat.

Annika Berg

Leif Dahlberg (red.): *Visualizing law and authority. Essays on legal aesthetics*. Berlin: De Gruyter, 2012. vi+304 s. ISBN 978-311-028-537-6, inb.

I september 2010 samlades forskare från olika delar av världen på Kungliga biblioteket i Stockholm för att delta på konferensen *Law and the image*. Det förhållandevis smala, transdisciplinära fältet *Law and literature* hade sedan några decennier tillbaka spridit sig från USA och fått ett allt starkare fotfäste i Norden, Europa och resten av världen. Allt fler forskare intresserade sig för kopplingarna mellan rätt och litteratur, vad som händer när det ena fältet använder sig av det andras teorier och metoder, hur de båda förhåller sig till varandra, hur de kri-

tiserar varandra, osv. Sedermera hade även begreppen litteratur och rätt kommit att utvecklas, vidgas och ifrågasättas. Vad som skall anses som lag, rätt, litteratur, text, och inte minst språk i det digitala medie- och kunskapssamhället, kom att ifrågasättas och diskuteras. Därför hade konferensen just temat *Law and the image*. Bildens text, språk, och dess implikationer för rätten och även rättvisan avhandlades. Förhållandet mellan rätt, media och den visuella kulturen stod i fokus. Konferensen har nu resulterat i antologin *Visualizing law and authority*, som har redigerats av Leif Dahlberg.

Boken är indelad i fyra delar: ”Towards a legal aesthetics”, ”Images of law and authority”, ”Law and authority in art” samt ”The authority of the image in law”. I den första delen finns den lovvärda essän ”Law suits. Clothing as the image of law”, skriven av Gary Watt. Genom att koppla det engelska ordet *dress* (sv. ”dräkt”) till den indoeuropeiska stammen *reg- påvisar Watt hur dräkten och klädseln fortfarande återfinns i rättssystemets begreppsbygge såsom i *right* (rättighet) och *regulation* (reglera). Watt läser t.ex. rättssubjektet nästan som en Althusseriansk *Träger*, eller bärare av dräkt eller en förklädnad. En bärare av rättigheter i Watts mening får då den lite kusliga innebörden, avsiktligt eller oavsiktligt, att för att uppnå rättssubjektsstatus måste den fysiska människan vara påklädd eller bära en mask. (För-)klädseln blir i hans analys en avbildning av rätten.

I den andra delen av antologin återfinns bl.a. Leif Dahlbergs egna bidrag, ”Mapping the law of Stockholm. Reading old maps of Stockholm as representing and constituting judicial space”. Dahlberg visualiserar rätten genom att läsa kartor av Stockholm från 1700-talet. Kartorna kopplas sedan till rättsens utveckling och framförallt till den första svenska rikslagen från 1734, som ersatte tidigare landslagslagar och stadslagar. Formationen av en enhetlig nationell rätt, såväl som en nationalstat, blir därmed synlig. Dahlberg skriver: ”As a way of seeing social space, the cartographic medium becomes a way of thinking the human lifeworld, which influences the politico-judicial constitutions of society” (113). Den första halvan av denna antologi lämnar otvivelaktigt läsaren med ett eko av en naggende fråga: måste vi se den (rätten/staten/etc.) för att tro på den?

Den andra halvan av antologin tar ett lite annorlunda grepp där fokus inte läggs på den visuella representationen av rätten, utan snarare på det visuella och dess påverkan på rätten. I del 3 diskuteras konstverk och hur konst kritiserar och konstituerar rätten. Stor vikt läggs t.ex. på den taiwanesiska performancekonstnären Tehching Hsieh som utvandrade till USA på 1970-talet. I hans nya hemstad New York utförde han flera föreställningar (*lifeworks*). Många av Hsiehs verk kommenterar hans dåvarande status som illegal flykting, såväl som fångenskap, synlighet och marginaliserade arbetare. Både Christine Poggi och Max Liljefors tacklar hans verk, bl.a. verket *Cage piece* där konstnären under ett år levde i en bur och inte deltog i någon som helst form av kommunikation med omvärlden. Varje dag dokumenterades däremot mycket noggrant genom att konstnären/fången ristade in ett sträck i väggen eller sängen tillsammans med hans namn och ett nummer. På så sätt skapade han själv-mant ett fångelsenummer – en konstnärlig reflexion på sin rättsliga eller snarare laglösa status, en illegal flykting, fångad i sin egen situation. Poggi och Liljefors analyserar Hsiehs verk på två olika sätt. Poggi koncentrerar sig på konstnärens imitation av rättens rigiditet i sina framföranden medan Liljefors sätter flera av Hsiehs verk i ett större sammanhang för att främst diskutera två rättsfilosofiska principer, nämligen *potestas* och *actoritas* så som de benämns av Giorgio Agamben. Genom konstverkets imitation av rätten blir rättens institutionella natur synliggjord, menar Liljefors (241).

Del 4 tittar på hur processrättsliga spörsmål som bevisföring och principer och krav på fysisk närvaro i domstolsförhandlingar påverkas av bilder och visuella medel, t.ex. fotografier och videolänkar. Richard Sherwin avslutar antologin med sin mycket välskrivna och aktuella essä "Constitutional purgatory. Shades and presences inside the courtroom", där han tittar på digitalmedia i rättsalen. Video och videolänkar som hjälpmedel i förhör och vittnesmål har nyligen också diskuterats i ett svenskt sammanhang, nämligen i reformen *En modernare rättegång* (proposition 2004/05:131) som bl.a. tillåter begränsade möjligheter för videokonferens i rättegångar (se t.ex. Leif Dahlberg "A modern trial. A study of the use of video-recorded testimonies in the Swedish Court of Ap-

peal", *Studies in law, politics, and society*, vol. 61 (2013), 81–135). Sherwin menar, på liknande sätt, att även om digitala hjälpmedel må tyckas strida mot äldre rättsprinciper, så måste rätten ändå bli mer "läskunnig" (288) när det kommer till virtuella och digitala hjälpmedel. Han argumenterar att man bör fortsätta diskussionen om hur man ansvarigt för in dessa hjälpmedel och använder sig av dem i domstolsförhandlingar, utan att förden skull sätta vissa grundläggande rättsliga principer ur balans.

Det här är inte en introduktionsbok till *law and literature*- eller *law and image*-fältet. Tvärtom förutsätter antologin en läsare som är någorlunda välbevandrad i åtminstone något av fältets ämnen: rättsfilosofi, estetik, litteraturteori, konsthistoria, kultur- och/eller medieteorier. Medan det innebär att kvaliteten på de flesta texterna är mycket hög, betyder det också att en läsare som vill introduceras till eller sätta sig in i fältet kan finna den här antologin stundtals ogenomtränglig och ha svårt att se de övergripande teoretiska ramarna och kopplingarna mellan de olika delarna av antologin och fältet. Detta är synd, då fältet skulle behöva förankras bättre i de nordiska akademiska kretsarna.

Merima Bruncevic

Joseph A. Dane, *What is a book? The study of early printed books*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2012. 276 s. ISBN 978-026-802-609-7, hft.

Bokhistoria har vuxit kraftigt på senare år. Intresset för böcker, hur de har producerats, cirkulerats och använts, har stigit i takt med att mediernas kulturhistoria har hamnat i förgrunden för modern humanistisk forskning. Utvecklingen har lett till att ämnet bokhistoria inte bara har expanderat och etablerat sig institutionellt på flera håll i världen, inklusive i Sverige. Ämnet har även utvecklats till att bli ett forskningsfält som i flera avseenden går i spetsen för humanistisk forskning och teoriutveckling. För den utomstående kan dock ämnet fortfarande framstå som en antikvariskt präglad aktivitet av intresse endast för de redan invigda. Det gäller särskilt den gren inom bokhistoria som kallas bibliografi. Joseph A. Danes bok *What is a book? The study of early printed book* är i det avseendet ett välkommet bidrag, även om verket inte saknar problem.

Danes bok introducerar bibliografin, "the study of books as physical objects" enligt författarens definition, och redogör för ämnets terminologi, forskningsproblem och metod på ett pedagogiskt och bitvis rätt underhållande sätt. Materialet som återopagas är bekant från Danes tidigare forskning. Dane förhåller sig uteslutande till tryckta böcker utkomna i England mellan 1450 och 1800. Dane sätter stopp precis vid det historiska ögonblick då europeiskt boktryck industrialiseras. Med hjälp av ett intressant primärmaterial har Dane författat en läsvärd bok bestående av en introduktion och tretton kapitel som i sin tur har delats in i två tematiska block. Dane kallar det första blocket för "Elements of material book". I det redogör han för mekaniken bakom tidigmodern bokproduktion samt den tryckta bokens materiella beståndsdelar. Bokens andra tematiska block heter "Histories of book and histories of book copies" och innehåller avsnitt om bland annat faksimiler, förfalskningar och elektroniska böcker.

Dane identifierar sin publik i första hand som studenter men det finns anledning för andra att läsa boken också. Danes introduktion till bibliografin innehåller stoff som även kan komma den avancerade läsaren till gagn. Av särskilt intresse är den skillnad mellan bok och bok-kopia som presenteras i inledningen och därefter löper som en röd tråd genom boken. Dane gör gällande att en bok kan förstås på två olika sätt. Bok-kopian är den materiella artefakt som vi håller i våra händer när vi läser. Boken är det abstrakta begrepp vi använder för att tala om det verk som bok-kopian är en kopia av. Problemet som Dane vill ringa in med sin distinktion är på inget sätt nytt inom det bokhistoriska fältet. Dane har dock ett speciellt sätt att behandla problemet som gör hans perspektiv intressant även för dem som är bevandrade i fältet. Den inramning som Dane ger sin presentation av böcker och bok-kopior är dock något märkligt med tanke på vilken publik som Danes bok riktar sig till. Enligt Dane är individuella bok-kopior så pass unika att studiet av dem knappast ger bokhistorikern mandat att uttala sig om mer än just den specifika bok-kopia som han eller hon har framfört sig. Danes landar nästan i slutsatsen att generella utsagor om bibliografiska artefakter saknar legitimitet. I Danes tidigare forskning används samma argument för att driva ett sofistikerat

historiografiskt argument om glappet mellan historikers berättelser om det förflutna och källmaterialets motstånd. Udden i Danes andra böcker har varit riktad mot de vidlyftiga uttalanden om den tryckta boken som varit populära ända sedan McLuhan's *The Gutenberg galaxy*. Den mer teoretiska sidan av myntet saknas dock i *What is a book?*, och bortfallet får konsekvenser. Danes kritik av bibliografins stora berättelser framstår utan den teoretiska skruden som närmast kontraproduktiv i en introduktion skriven för presumtiva bokhistoriker, som rimligen inte är övertygande om det värdefulla med bokhistoriska studier ännu. Varför ägna sig åt bokhistoria om det endast är enskilda objekt vi kan få kunskap om?

Danes materialurval och geografiska fokus förtjänar också att kommenteras. Han inleder sin bok med att tala om *King Lear* och det valet är signifikativt för boken som helhet. Men bokhistoriska studier bedrivs idag av fler än litteraturvetare och editionsfilologer. Bokhistoria har till exempel blivit viktigt inom vetenskapshistorisk forskning, ett fält som bokhistoriker har bidragit till genom att kasta nytt ljus på den vetenskapliga kommunikationens sociala historia. Danes begränsade materialurval återspeglar inte denna breddning, vilket är synd. Det förhåller sig på samma sätt med bokens geografiska fokus, England. Det är alltför begränsat, särskilt med tanke på hur mycket bokhistorisk forskning som idag bedrivs runt om i Europa och världen. En introduktion till bokhistoria borde kunna behandla material från platser vars historia författaren själv inte har studerat. Att ett större geografiskt grepp ändå till stor del saknas i *What is a book?* innebär att Danes introduktion till bokhistoriska studier får en snävare horisont än nödvändigt. Ovanstående brister gör *What is a book?* mindre användbar än vad den kunde ha varit, men problemen är dock inte så stora att det får avgörande konsekvenser för slutomdömet. Dane har författat en synnerligen läsvärd och användbar bok för den som vill orientera och fördjupa sig i bibliografi och bokhistoria.

Jens Eriksson

David Dunér: *Tankemaskinen. Polhems huvudverk och andra studier i tänkandets historia*. Nora: Nya Doxa, 2012. 523 s. ISBN 978-91-578-0584-3, inb.

”Jag är en Menniska. Menniskor kunna röra sig, känna och tänka. Allt detta kan ock jag.” Detta citat ur *Läse-bok för barn* (1814) finns undangömt på nederkanten på det allra sista bladet i David Dunérs nyutkomna bok. Trots denna blygsamma placering står det som ett motto för *Tankemaskinen*. Det karakteriserar på ett utmärkt sätt Dunérs forskning. Trots (eller möjligen på grund av?) att den på ett sätt som alldeles inte är karakteristiskt för 2010-talets idéhistoriska forskning grundas i en naturvetenskaplig forskningstradition (modern kognitionsforskning), är det en i bästa mening humanistisk forskning Dunér bedriver. Den engelske arkeologen David Miles har sammanfattat historia prosaiskt, men kärnfullt som ”the story of us, then”. Historien handlar om oss själva. Det starkaste intrycket av *Tankemaskinen* är just detta; forskarens inlevelse med och förståelse av för länge sedan döda människor. Som Dunér skriver är detta ”Tankemaskinen sedd inifrån”.

Tankemaskinen är vid första anblicken mycket lik Dunérs förra regelsten, avhandlingen *Världsmaskinen*. *Emanuel Swedenborgs naturfilosofi* (2004). Denna gång är det dock i högre utsträckning fråga om en samling fristående kapitel om 1600- och 1700-talens vetenskapshistoria, medan det då fanns en tydligare röd tråd, som framför allt utgjordes av Swedenborg själv. I båda fallen läser man hursomhelst med fördel kapitlen var och ett för sig. Ett inledande avsnitt, passande kallat ”Världarnas möte”, och en avslutning tar upp metodologiska reflektioner och ramar in volymen som helhet. Kapitlet ”Den geometriska andan” handlar om tidens sätt att tänka vetenskap med hjälp av geometri och geometriska metaforer, ”Helvetet på jorden” om resebeskrivningar från Falu gruva, ”Saknad i paradiset” om Linnélärjungen Löflings resa i Sydamerika, ”Camera obscura” och ”Maskinen människa” om den tidstypiskt mekanistiska förklaringsmodellen i beskrivningar av människokroppen, ”Modeller av verkligheten” om Christoffer Polhems maskiner och modeller, ”Den beständiga obeständigheten” om Urban Hiärnes syn på förändring, ”Språket i universum” och ”Naturens alfabet” om den tidstypiska fascinationen vid tanken på ett universalspråk, ”Stenriket” om en mineraliesamling och dess historia, ”Dygdernas entomologi” om djurmetaforers tillämpning i moralfilosofi och samhällssyn. Till synes en ganska brokig samling temata.

Emellertid ger Dunérs karakteristiska angrepssätt en enhetlighet i framställningen. Skrivsättet är flödande och ofta underhållande.

Dunérs metod gör honom till den kanske mest originelle idéhistorikern i Sverige idag. Han är också, mig veterligen, ensam om den, vilket på många sätt är en stor synd. Dunérs utgångspunkt är helt enkelt att vi tack vare modern forskning vet ganska mycket om hur människan tänker. ”Vi tänker på ett visst sätt eftersom vi är byggda på ett visst sätt och har vissa kroppsliga förutsättningar evolverade genom årmiljonerna.” (23) Det är ett förkroppsligat och situerat tänkande, ett tänkande som är ett resultat av evolution, av människoslåktets samspel med dess naturliga livsmiljö och av interaktionen med andra människor och kulturer: ”Tänkandet uppstår i samspelet mellan hjärnan, kroppen och världen.” (24) I centrum för samspelet står metaforerna. Människan tänker av nödvändighet med hjälp av metaforer. För att förstå det okända måste vi utnyttja det vi känner till. Om jag förstår Dunér rätt, kan detta i grunden förklaras som en förlängning av människans närmast unika förmåga att anpassa sig till nya miljöer. Detta var något som till stor del utvecklades redan i *Världsmaskinen*.

Denna gång ger metoden de bästa resultaten då Dunér förklarar Polhems modeller som ”distribuerad kognition”. Detta tjänar att understryka den viktiga poängen att människans tänkande inte endast, eller ens i första hand, sker i ord, utan i första hand ”i bilder, i bildscheman, strukturer av erfarenheter som föregår språket” (168). Tänkandet kan alltså definitivt inte reduceras till en text. Detta avspeglar sig också konkret i det historiska hantverket. Boken är rikt illustrerad och resonemangen bygger lika ofta på en analys av bilder som av texter.

Metaforerna står i centrum för Dunér. Det han gör är dock inte en retorisk analys av metaforerna. Han blottlägger visserligen inte bara en retorik i naturvetenskapen, utan ibland till och med en poesi. Men för Dunér är metaforiskt tänkande något betydligt mer grundläggande än retorik – det är en omedveten användning av metaforiska uttryck. Men just därför hade han också enligt min mening kunnat dra nytta av en mer formell retorisk analys, om inte annat för att kunna reda ut vad som är en medveten retorisk strategi och vad som är ett omedvetet resultat av det

mänskliga tänkandets ”djupa historia”, som Dunér talar om.

Detta för vidare in på andra, besläktade, frågor som väcks vid läsningen av *Tankemaskinen*. De rör förhållandet mellan det universella och det tidsspecifika. I vilken mån var maskinmetaforen, eller de geometriska metaforerna, tidstypiska, och i vilken utsträckning var de allmänmänskliga? Hur skiljer man mellan dessa aspekter? Förhåller sig olika metaforer i hierarkiska förhållanden till varandra? Är vissa viktigare än andra? Dessa frågor är emellertid så stora att det vore orimligt att förvänta sig ens tentativa svar på dem.

Dunérs metod för också med sig frågetecken kring representativitet. Här är han dock i gott sällskap – detta är ett stort problem för många idéhistoriker. Det som presenteras gäller mycket väl för Swedenborg, Polhem, men hur väl gäller det för andra samtida? Strikt taget kan man väl bara studera en människans tänkande åt gången med Dunérs tillvägagångssätt. Vad skulle hända om man försökte generalisera resultaten? Kan man t.ex. tala om en ”mekanistisk epok” utifrån dessa grundpremissor? Sådana frågetecken till trots bjuder *Tankemaskinen* på både fascinerande och inspirerande läsning i kraft av den särpräglade infallsvinkeln och det eleganta skrivsättet.

Andreas Hellerstedt

Marsilio Ficino i översättning av Leo Catana: *Kommentar til Platons Symposion, eller Om eros*. Köpenhamn: Museum Tusulanum Forlag, 2013. 338 s. ISBN 978-876-353-064-0, hft.

Detta är en översättning av Marsilio Ficanos *Commentarium Marsilii Ficini in convivium Platonis, De amore*, författad 1469 och tryckt 1484. Den är översatt av Leo Catana, dansk filosofihistoriker, som också försett den med utförlig inledning och noter. En kommentar i vår mening är Ficanos text inte, snarare ett samtal om eros, arrangerat på samma sätt som Platons gästabud i dialogen *Symposion*, med i samtiden kända personer som håller tal om kärleken. Den platonska eros framträder här i nyplatonisk hierarkisk idékontext, där varat flödar ut från gud i metafysiska avsatser ned till den sinnliga världen, varifrån det äger rum en strävan tillbaka mot ursprunget. Eros är själens strä-

van uppåt i denna stege, men den innefattar, åtminstone enligt en av Ficanos talare, också guds begär efter att breda ut sin fullkomlighet, dvs. emanationen. Det är alltså den andliga kärleken det handlar om, uttryckt i det okroppsliga umgänget mellan män och i olika former av intellektuell och skapande verksamhet men ytterst syftande till att närma sig gud. Den sinnliga kärleken är dock hela tiden närvarande som analogi varmed den andliga beskrivs, fast alltid underordnad och uppfattad som ett hot att värja sig mot. Texten har inslag av humoralpatologi, astrologi, mytologi och magi och är retorisk och epideiktisk snarare än metodisk och analyserande.

Ficino har inte gått till eftervärlden som någon stor filosof. Den som genomförde hans degradering var den tyske filosofihistorikern J. J. Brucker i början av 1700-talet: Ficino var en synkretist som saknade både principer och system i sin filosofi. Platon däremot hade enligt Brucker ett system, visserligen utan att artikulera det, men skönjbart för riktiga filosofkollegers blick. Renässansfilosofin och dess toleranta idé om en *philosophia perennis* representerad av både grekiska och främreorientalska vishetslärare kom därmed i vanrykte. Men Catana menar i sin utmärkta inledning att Ficino inte bara traderade platonsk och nyplatonisk metafysik i största allmänhet utan också gjorde självständiga tillägg i syfte att delta i en pågående, i sista hand teologisk diskussion om människans likablivande med gud. Det är bra att denna idéhistoriskt och även från homoerotisk synpunkt intressanta text blir tillgänglig i en kvalificerad utgåva. Den latinska texten är inte med, men de latinska orden för de viktigaste begreppen är förtecknade i en lista och besvärliga textstäl- len kommenterade i noterna.

Bo Lindberg

Otto Fischer: *Mynt i Ciceros sopor. Retori- kens och värtalighetens status i 1700-talets svenska diskussion*. Huddinge: Södertörns högskola, 2013. 158 s. ISBN 978-918-606-955-1, hft.

Detta är en välkommen studie av diskussionen om retorik i svenska tryckta texter under 1700-talet. Den gäller alltså inte den utövade värtaligheten utan vad som sades om den i olika kretsar och sammanhang.

Författaren problematiserar i inledningen sin egen uppgift. I bakgrunden ligger den i forskningen omdiskuterade frågan om retorikens död i slutet av 1700-talet. Den frågan är dock anakronistisk, enligt Fischer; retoriken var inte ett tillräckligt entydigt och samlat begrepp för att kunna dö. De ord som användes om den skiftade i betydelse. Det går heller inte att tillskriva 1700-talets retorik den "konceptuella helhet" begreppet enligt författaren har i dag. Fischers begreppshistoriska känslighet är ägnad att skruva ned förväntningarna, men när undersökningen sedan kommer igång visar den sig ge tydliga och nyttiga besked om den retoriska diskursens innehåll. Han går igenom fem centrala områden där det talades om retorik: utbildningspolitiken, vetenskapen, politiken, homiletiken och litteraturen. Undervisningen i retorik, och då särskilt latinsk retorik, angreps kontinuerligt under seklet – bokens titel, "myntet i Ciceros sopor", var Johan Adler Salvius nedsättande beskrivning av den tidsödande och onyttiga exercisen med figurer och troper i skolan och vid universitetet. Ett överraskande resultat är att det hörs litet av den kritik som riktades mot retoriken från vetenskapligt håll. Den nya naturvetenskapens programmatiska avståndstagande från retorikens utsmyckningar är ju ett bekant tema i vetenskaps- och filosofihistorien, men därav märks inte mycket; egentligen bara filosofen Anders Rydélius snäva men inte förkastande omdömen. Några antydningar i ämnet av Linné kunde ha tillagts.

Ett annat intressant resultat är att det samband mellan retorik och politisk frihet som postulerats i den retoriska traditionen alltifrån antiken inte kommer till något märkbart uttryck under frihetstiden med dess riksdagsdebatter och i praktiken republikanska styre. Däremot artikuleras det under Gustav III:s autokratiska styre, dock utan egentlig udd mot regimen utan snarare till följd av att antikens politiska och kulturella arv exploaterades mer och friare när det inte längre bara konsumerades på latin vid skola och universitet utan blev tillgängligt i en svenskspråkig offentlighet.

Gustav III:s regeringstid med dess eleganta och representativa hovkultur gav plats och status åt retoriken men öppnade den också för ny kritik. Retorikens detaljregler varmed man skulle öva sig till välталighet föraktades; i stället fanns det en naturlig välталighet i de

klassiska texterna vilka dock inte skulle imiteras som färdiga mönster utan snarare tolkas och inspirera genom den anda de förmedlade. Det gjorde att retorikens rika terminologi för påverkansmedel glömdes bort. Den traditionella retoriken var förkonstling, inte bara estetiskt utan också i moraliskt avseende. Den tillät att man förställde sig för att vinna sina syften, vilket åtminstone sedan renässansen hade varit förenligt med hedrerlig vandel och anständig politik. Mot detta ställdes nu, i Rousseaus efterföljd, att talaren skulle vara uppriktig och autentisk och förmedla sitt inre i oförvanskat skick. I denna kombination av retorik som naturlig fallenhet kopplad till talarens moraliska halt och imitationen som en "inspirerad hermeneutisk process" ser Fischer det enda skälet till att man skulle kunna säga att retoriken dog vid den här tiden. Det är en förklaring som ligger nära det gängse talet om övergången från klassicism till romantik, och Fischers undersökning bekräftar så till vida de vanliga kategorierna. Men detta på ett sofistikerat och metodiskt genomtänkt sätt, som trots det begränsade omfånget ger mycket kunskap. Författaren medger att han bara tagit stickprov i den latinska dissertationslitteraturen, stickprov som visar en stark inflytelse från samtida retorisk teori ute i Europa. Detta är onekligen en brist; här kan finnas nyanser och kompletteringar att hitta och dessutom ett uthålligt försvar för retoriken i den mån den uppfattades som identisk med latinet. Men knappast några utförliga polemiska inlägg på de områden Fischer inriktat sin undersökning mot; dissertationerna är i regel en försiktig genre. Även utan det latinska materialet är det förträffligt att denna genomgång av retorikdiskursen i 1700-talets Sverige blivit gjord.

Bo Lindberg

Johan Hallström, Magnus Hultén & Daniel Lövheim (red.): *Teknik som kunskapsinnehåll i svensk skola 1842–2010*. Möklinta: Gidlunds förlag, 2013. 257 s. ISBN 978-917-844-863-0, hft.

Den högre tekniska utbildningen har varit föremål för en mängd historiska studier under nära nog ett sekel. Samtidigt har teknisk undervisning på lägre nivåer som i folkskolan och olika yrkesutbildningar varit relativt styvmoderligt behandlad (se dock Lars Pet-

tersson, Anders Nilsson, Peter Håkansson och Fay Lundh Nilsson: *Yrkesutbildningens formering i Sverige 1940–1975*. Lund: Nordic Academic Press, 2013). Denna antologi är en bra början för att täppa till denna lucka. Intressant nog visar sig de starka politiska kopplingarna till formulerandet och formerandet av en högre teknisk utbildning i Sverige återspeglas i diskussionerna om teknikämnets plats och innehåll på lägre nivåer, om än med helt andra förtecken och värden på spel.

I antologin kontextualiseras folkskolans undervisningsmaterial i naturlära, med ett visst tekniskt innehåll, före folkskolestadgan 1842. I det enda bidraget som inte skrivits av någon av redaktörerna går studien även utanför skolvärlden för att analysera ingenjören och skriftställaren Otto Witts tekniska sagor från 1910-talet. Här finns också studier om pedagogikens och politikens ökande krav på tekniskt innehåll i folkskolan som återspeglades i ämnen som slöjd och medborgarkunskap. I dessa kapitel blir en av grundteserna väl understrukna, nämligen att det fanns teknisk undervisning i folkskolan utan att det behövde finnas något separat teknikämne på schemat. Istället förmedlades undervisningen inom ramen för andra ämnen som naturlära, slöjd, hembygdskunskap eller medborgarkunskap. Intressant nog fortsatte gränsdragningarna även senare när teknik fått ställning som eget ämne på skolschemat i början av 1960-talet. De kom då inte längre att handla om i vilka befintliga ämnen som teknik skulle finnas med, utan snarare om vad teknikämnet borde innehålla. Så småningom utvidgas gränsdragningsarbetet så att det inte bara gjordes mot naturvetenskaper, utan också mot samhällsorienterande ämnen.

Antologin är väl upplagd i och med att en mängd olika sammanhang finns representerade: de förlagsmässiga och bokhistoriska under 1800-talet, de populärtekniska med referenser till olika tänkares idéer om relationen mellan människa och natur under decennierna kring sekelskiftet 1900, de politiska och pedagogiska beträffande skolreformerna under 1900-talet och 2000-talets början. Intressanta är också slutsatserna om en kamp mellan ingenjörssintressen och skolintressen om teknik, där ingenjörer gärna såg kunskapsområdet som alltför specialiserat och avancerat för att passa grundläggande utbildning, medan lärare och skolreformatorer

hävde ett teknikbegrepp som inkluderade kunskap om enkla tekniska principer liksom industrins betydelse för nation och hembygd. Här och på andra ställen lyckas antologin utnyttja det tekniska kunskapsrådets institutionalisering i skolan för att ge nya perspektiv på äldre forskning om debatter om teknik inom exempelvis den högre utbildningen. Samtidigt är det synd att det inte finns något register eftersom samma ämne dyker upp i olika av de huvudsakligen kronologiskt ordnade kapitlen. Det hade varit en stor hjälp för läsaren att kunna slå på exempelvis ”slöjd” för att få ingångarna till de olika ställen där ämnet behandlas.

Det finns också andra viktigare utmaningar kvar. Tyvärr diskuteras exempelvis könsmässigt betingade sammanhang endast i förbigående (44). Här kan nog mycket göras i framtiden genom att även inkludera flickskolor och utbildningar riktade mot näringar som textilindustrin. Klassmässiga aspekter kommer delvis fram, men kanske kunde de organisatoriska kopplingarna till arbetarrörelsen ha utvecklats ytterligare. Hur överensstämde exempelvis skolans teknikämne och dess allmänbildande värden med arbetarrörelsens och olika studieförbunds tankar om folkbildningsverksamhet?

Ytterligare en aspekt som inte finns direkt representerad är hur teknik i skolan kan ha speglat svensk industrihistoria på samma sätt som organisationen av olika civilingenjörsprogram har gjort det. Min misstanke är att denna fråga kräver djupdykningar i ämnesinnehåll för olika ämnen, men också en analys av regionala och lokala avvikelser. Man kan exempelvis se hur tekniska elementarskolor, senare kallade tekniska läroverk, hade olika tekniska inriktningar beroende på var i landet de låg. Väfskolan låg i Borås där textilindustrin dominerade medan elektronisk utbildning meddelades vid Tekniska läroverket i Örebro tack vare industrigrenens starka ställning där. Den här antologin har ett nationellt perspektiv för ögonen, vilket inneburit att regionala avvikelser inte framstår som så starka som de kan ha varit. Av samma anledning framstår inte heller utländska inspirationskällor som så viktiga som de kanske var.

Samtidigt som antologin är angelägen genom att den behandlar ett område som hittills varit nära nog outforskat så finns alltså saker kvar att göra. Det kan handla om utvidgningar till ytterligare skolformer som

folkhögskolor eller flickskolor för att undersöka hur teknikämnet behandlades där och vad det kom att innehålla. Det kan också handla om mer specialiserade studier som behandlar skolsystemet i en viss region eller stad för att närmare analysera kopplingar mellan industri och skola. En tredje väg att gå är förstås att jämföra svenska förhållanden med t.ex. tyska, engelska och amerikanska liksom de i andra nordiska länder för att få grepp om hur skolteknikens spridningsvägar såg ut. I samtliga fall handlar det dock med nödvändighet om att förhålla sig till det som redan framkommit om skolans teknikämne i den pionjärinsats som *Teknik som kunskaps-imehåll* utgör.

Thomas Kaiserfeld

David Larsson Heidenblad: *Vårt eget fel. Moralisk kausalitet som tankefigur från 00-talets klimatarm till förmoderna syndastraffsföreställningar*. Höör: Agerings bokförlag, 2012. 283 s. ISBN 978-918-611-916-4, hft.

I en färsk avhandling i historia försöker David Larsson Heidenblad härleda 00-talets reaktioner på klimatarmen till gammaltestamentliga föreställningar om arvssynd. Att Al Gores inflytelserika film *En obehövlig samning* hade ett moraliskt anslag och att kvällstidningarna, främst under klimatarmens första fas, fylldes med tips om hur vi som individer kan "rädda världen" genom våra konsumtionsval tolkas av Larsson Heidenblad som en djupt liggande samhälllig föreställning om att klimatförändringarna är "vårt eget fel" (som avhandlingstiteln lyder) – i analogi med att de olyckor som drabbade människor under förmodern tid tolkades som straff för vår obotliga syndighet.

Som redskap för att testa sin hypotes utvecklar Larsson Heidenblad tankefiguren *moralisk kausalitet*, som "bygger på att kategorierna skyldiga/ansvariga och hotade/drabbade sammanfaller med varandra på ett kollektivt plan. Denna idéstrukturella likhet förenar 00-talets klimatarm med förmoderna syndastraffsföreställningar" (21). För att sätta vår tids klimatarm i ett historiskt sammanhang genomförs fem stickprovundersökningar av den svenska historien med avseende på närvaron av tankefiguren moralisk kausalitet; från stormaktstiden (första halvan

av 1600-talet), brytningstiden till det moderna (1800-talets tre första decennier), första världskrigets första månad (augusti 1914), Kubakrisen i oktober 1962 samt november 2006, då klimatfrågan först uppmärksammades på bred front i svensk media.

För att göra en lång historia kort konstaterar Larsson Heidenblad att moralisk kausalitet var en tankefigur som i allra högsta grad präglade 1600-talets Sverige, där allt elände betraktades som straff för vår av Adam och Eva ärvda och oförbätterliga synd; att tankefiguren fortfarande var livskraftig men inte längre stod oemotsagd under det tidiga 1800-talet; att moralisk kausalitet vid första världskrigets utbrott endast uttrycktes inom kyrkan men ifrågasattes till och med där; att tankefiguren inte alls präglade rapporterna i svenska massmedier under Kubakrisens oro för kärnvapenkrig – och i den mån arvssynd nämndes i den kristna offentligheten var det för att slå fast att det var ett föregat tankesätt. En rak och tydlig historisk utveckling under flera hundra år, sålunda, men som enligt författaren bröts när berättelsen når fram till klimatarmen 2006: plötsligt flyter urtida föreställningar om arvssynd åter upp till ytan. Moralisk kausalitet stod inte oemotsagd men utgjorde en dominerande position i klimatdebatten, enligt Larsson Heidenblad. Hur kan detta trenderbrott förstås? Larsson Heidenblad menar att det beror på att grönt tänkande och förmodernt tänkande har "grundläggande strukturella likheter" (222).

Det är en kontroversiell slutsats, och vägen fram till den är skakig. Larsson Heidenblad lyckas inte ens visa att avhandlingens själva premiss stämmer. För att hävda att moralisk kausalitet är den dominerande tankefiguren i dagens "klimatarm" måste han bortse ifrån eller devalvera betydelsen av andra mycket starka diskurser. En av dem, låt oss kalla den för klimaträttvisediskursen, är raka motsatsen till tankefiguren moralisk skuld i meningen att offer och gärningsmän är olika: de som drabbas värst av klimatförändringar har nästan alltid orsakat minst koldioxidutsläpp, och tvärtom. Klimaträttvisediskursen genomsyrar FN:s klimatkonvention och manifesteras årligen i sammandrabbningarna mellan Nord och Syd i klimatförhandlingarna. Inom normativ politisk teori och filosofi råder närmast konsensus om en skev fördelning av ansvar och utsatthet (enligt t.ex. Stephen Gardiner "Ethics and Global Climate

Change” i Gardiner, S., S. Caney, D. Jamieson & H. Shue (red.): *Climate Ethics. The Essential Readings*, Oxford 2010).

Den klimatdiskurs som jag menar dominerar vår del av världen är dock en annan. Den brukar betecknas som ekologisk modernism och hävdar att klimat- och miljöproblemen visserligen är en beklaglig externalitet men fullkomligt hanterbara genom tekniska innovationer och ekonomiska styrmedel. De främsta syndabockarna här är varken ”vi själva” eller ”i-länderna”, utan snarast de miljövänner och tillväxtmotståndare som inte förstår att bejaka utvecklingen. Larsson Heidenblads utgångspunkt om moralisk skuld som dominerande tankefigur är alltså inte tillräckligt välbelagd och förmodligen felaktig.

En annan besvärande svaghet är att Larsson Heidenblad inte alls problematiserar att hans bärande liknelse görs mellan två föreställningar med väldigt olika ontologisk status. För medan man på mycket goda grunder kan anta att arvsynd är en social konstruktion, ”sann” endast i den mening att den tidvis har institutionaliserats, är antropogen klimatförändring mer än en tankefigur – nämligen en biofysisk realitet, åtminstone till 95 procents sannolikhet enligt den nya IPCC-rapporten.

Saknar denna ontologiska skillnad betydelse? Bara om man inte erkänner den. En anhängare av en ren konstruktivism, som inte accepterar några sanningar utanför språket, behöver kanske inte bry sig. Men Larsson Heidenblad visar ingen sådan böjelse. Snarare än generell kunskapsrelativism handlar det om att han betraktar *just klimathotet* som ett narrativ utan vetenskaplig status. Denna misstanke stärks av den skeptiska grundtonen i avhandlingen: klimatvetenskapliga forskningsresultat, men inga andra, beskrivs konsekvent som partiska utsagor, aldrig som fastslagna fakta. Jag kan bara förstå denna inkonsekventa kunskapssyn som ett uttryck för ett växande och ännu olöst dilemma för konservativa klimatskeptiker: Hur kunna kritisera den naturvetenskapliga klimatforskningen, vars resultat man avskyr, utan att hänfalla till något som liknar en postmodern kunskapsrelativism, som man också avskyr?

En närmare blick på Larssons Heidenblads teoretiska utgångspunkter bekräftar bilden. Till hans främsta inspirationskällor nämns Svante Nordins respektive Niklas Ekdahls bidrag till antologin *Climategate och hotet*

mot isbjörnarna (Kurt Almqvist & Lotta Gröning (red.), Stockholm 2011) som föddes ur ett Axess-seminarium 2010 där inhyrda klimatförnekarsluggers och publiken gjorde ovärdiga påhopp på de seriösa forskare som vågat sig dit. Ekdahls (*Klimatfrågan i våra huvuden*) och Nordins (*Vårt behov av undergång*) båda inlägg förnekar inte de enkla biokemiska samband som skapar växthuseffekten, men förminskar inte desto mindre klimathotet. De är föga mer än förfinade versioner av ”vargen kommer”-argumentet (apokalypsen är en nedärvd mänsklig ”arketyper” (*sic!*), så varför ska vi oroa oss denna gång?). Att respekterade intellektuella för så ihålliga resonemang måste ses som ännu ett tecken på hur svårt det är att assimilera klimathotet i ett försvar för *business-as-usual*.

Denna svårighet avskrämd dock inte Larsson Heidenblad från att i sin avhandling försöka ge mer historiskt kött på Nordins och Ekdahls bräckliga teoribän. Och mer kött blev det. De historiska delstudierna är välskrivna och bidrar i viss mån till nya kunskaper. Men inte blev benen mindre bräckliga för det. Som inlägg i den historiska och samhällsvetenskapliga klimatdebatten tillför den intet.

Rikard Warlenius

Inger Hultdt, Daniel Normark & Bengt Norring: *Från läkarskola till medicinskt universitet. Karolinska institutets ledning 1953–2012*. Stockholm: Karolinska Institutet University Press, 2013. 301 s. ISBN 978-918-556-563-4, inb.

Det finns många aspekter av efterkrigstidens och de senaste årtiondenas medicinshistoria som har lyst med sin frånvaro i tidigare forskning inom området. Desto mer glädjande därför att få ta del av en studie som behandlar denna period, ofta beskriven som ”biomedicinens tidsålder”, en tid då biologi och medicin smalt samman med en mängd sociala, kulturella, politiska och ekonomiska konsekvenser som följd. Den historia som skildras i denna bok har dock ett snävare fokus på externa och interna faktorer som präglat Karolinska institutets organisation, administration och ledning under drygt ett halvsekel. Ljuset kastas framförallt på ett persongalleri bestående av institutets rektorer och annan ledningspersonal men också inflytelserika politiker och finansärer.

Titeln ingår i Karolinska institutets utgivning av publikationer i samband med 200-årsjubileet. I likhet med flertalet av personerna bakom dessa arbeten är författarna till *Från läkarskola till medicinskt universitet* inte professionella historiker. Samtliga är också associerade till Karolinska institutet: Inger Huldt i egenskap av tidigare avdelningsdirektör och Bengt Norrving som dess nuvarande universitetsdirektör. Även tekniksociologen Daniel Normark har en koppling till institutets förvaltning där han är verksam vid Kulturenheten. Det framgår inte vem av författarna som har ansvarat för de olika kapitlen, men en kvalificerad gissning är att Normark har bidragit med den organisationsteoretiska diskussion som också hör till bokens styrkor.

Boken rör sig fram och tillbaka över en tidsrymd som inte riktigt sammanfaller med den period som anges i titeln (vilken däremot motsvaras av de årtal som Sten Friberg och Harriet Wallberg-Henriksson tillträdde respektive avgick som rektor). Det fungerar ändå ganska bra med de olika kapitlen som väver samman utblickar med inblickar, men överblicken hade underlättats av om innehållsförteckningen på ett tydligare sätt angett vad som är huvudrubriker respektive underrubriker i texten. Dessutom har den korta inledningen hamnat på en omaka plats.

Det första kapitlet, som utgör nästan en fjärdedel av boken, skildrar Karolinska mediko-kirurgiska institutets grundande 1810 och tiden fram till omkring 1950. I flera avseenden är det en välkänd historia som sammanfattas: kampen mellan den nya läkarskolan och Uppsala universitets medicinska fakultet, striderna inom institutets lärarkollegium och relationen till sjukvården i huvudstaden. Men här tillkommer också intressanta fördjupningar kring bland annat institutionsutvecklingen inom radiologi och bakteriologi. Författarna visar att dessa ämnen kunde beskrivas som antingen teoretiska eller kliniska, inte minst beroende av hur de finansiella möjligheterna till expansion gestaltade sig under olika perioder.

Flera kapitel behandlar Karolinska institutets relationer till den större samhällsutvecklingen med tyngdpunkt på perioden 1960 till 2010. "Kunskapsnationen" lyfter fram 1955 års universitetsutredning och de sju betänkanden som på olika sätt kom att påverka omvandlingen av Karolinska institutet till ett (inte fullt utbyggt) massuniversitet. "En

stark sjukvårdsorganisation" skildrar dragkampen mellan staten, Stockholms läns landsting och Stockholms stad om vem som skulle styra och bekosta driften och utbyggnaden av vården. Även inom utbildningen av läkare, sjuksköterskor och andra vårdyrken fanns länge olika huvudmän. För Karolinska institutets del var sammanslagningen med Hälsohögskolan 1998 ett viktigt vägval som innebar en utvidgning av utbildningen inom det medicinska området i nära samarbete med landstinget. "Medborgarinflytande, rationalism och decentralism" belyser hur 1977 års högskolereform på ett genomgripande sätt förändrade institutets organisation och styrning. Diskussionen fortsätter i "Första juli 1993 – den självständiga högskolan" och "Centralförvaltning och ledningsorganisation". Sammantaget bidrar dessa kapitel med viktiga iakttagelser och reflektioner rörande centrala tendenser i periodens förändringar av villkoren för forskning, högre utbildning och samverkan mellan akademi, offentlig sektor och näringsliv. Men framställningen blir bitvis lite rörig eftersom kapitlet inte är klart avgränsade mot varandra och delvis beskriver samma förlopp men ur något olika perspektiv. Detta hade kanske kunnat undvikas genom en redaktionell insats.

Sex kapitel ägnas åt lika många rektorer. Olika ledaregenskaper och ledarstilar pekas ut; från Sten Fribergs sociala talanger, Sune Bergströms strategiska sinnelag, Bengt Pernows diplomatiska förmåga och Bengt Samuelssons lobbyverksamhet till Hans Wigzells samhällsorienterade nätverksbyggande och Harriet Wallberg-Henrikssons etiska "kompass". Ett genomgående problem i dessa kapitel är avsaknaden av distans till personerna som står i fokus. Det är i hög grad huvudpersonernas eller närstående medarbetares självbilder och omvärldsanalyser som presenteras utan närmare förbehåll eller reflektion. Följaktligen upprepas gång på gång uppfattningen om Karolinska institutets stora internationella anseende och framgångar. De enskilda rektorernas insatser prisas överlag även om ambitionen är att lyfta fram både styrkor och svagheter. Att detta är en intern historia blir möjligen lite för uppenbart när en av bokens författare (Norrving) framträder i bild tillsammans med Hans Wigzell.

En röd tråd genom hela boken är diskussionen om hur gränsdragningsarbetet vid Karolinska institutet har format dess organ-

isation. Utgångspunkten är den brittiska antropologen Mary Douglas' så kallade *grid/group*-teori som hon utvecklade för att analysera samhällen och sociala relationer. Denna modell används för att visa hur olika gruppformer har dominerat under olika perioder i Karolinska institutets 200-åriga historia: klubben, församlingen, hotellet och klustret. I det avslutande kapitlet, "Yttre och inre gränser", dras dessa resonemang ihop, sammanfattas och diskuteras på ett spännande och nyanserat sätt.

Författarna understryker på flera ställen att avsikten inte har varit att strukturera boken som en akademisk text. Vem är den då skrivna för? Det förefaller troligt att man framförallt har haft Karolinska institutets anställda, tidigare anställda och samarbetspartners i åtanke. Kanske utgör detta en tillräckligt stor läsarskala för att motivera utgivningen men samtidigt bygger flera av kapitlen på ett omfattande arbete med arkivstudier, intervjuer och vittnesseminarier, vilket även borgar för ett akademiskt intresse. Det är därför beklagligt att författarna, eller förlaget, valt att inte använda sig av en notapparat och att bara ett urval av de källor och den litteratur som använts redovisas. För en historiker har boken därmed ett begränsat värde.

Solveig Jülich

Ralf Hultberg: *Vedergällningstanken. Två idéhistoriska studier*. Göteborg: Bokförlaget Daidalos, 2012. 476 s. ISBN 978-91-7173-384-9, hft.

I Ralf Hultbergs avhandling undersöks vedergällningstanken inom straffrätt och moralfilosofi. Det rör sig om två skilda studier varav den första fokuserar på vedergällningstankens roll i diskussionerna om en ny svensk strafflag 1809–64, medan den andra ägnas vedergällningstankens betydelse för Edvard Westermarcks (1862–1939) moralfilosofi.

I sin enklaste form innebär vedergällning att handlingar besvaras på motsvarande sätt. Dygder vedergälls med belöning, medan brottet vedergälls med ett straff. En vedergällning är alltså ett positivt eller negativt gensvar som tänks motsvara en tidigare handling. Vedergällningstankens mest kända uttryck finns i andra Moseboken 21:23: "Sker skada, skall du ge liv för liv, öga för öga". Idag an-

vänds ordet vedergällning främst (eller kanske enbart) med negativ innebörd, exempelvis i internationella konflikter där en stat sägs vedergälla en annan stats tidigare attack. Hultberg visar dock förtjänstfullt på att vedergällningsordet historiskt sett haft såväl positivt som negativ syftning.

Studiernas gemensamma mål är att "kartlägga om och i så fall hur ett vedergällningstänkande framträder eller kan spåras i de granskade texterna" (19). För straffrättsstudien har Hultberg valt texter av filosofiprofessorerna Grubbe, Boström och Nyblæus, samt straffrättsprofessorn Olivekrona och diplomaten Kleen. Samtliga är skrivna under tiden när en ny svensk strafflag utreddes och diskuterades. Huvudfrågan som Hultberg undersöker gäller "synen på vedergällning som straffrättsprincip och argumentationen för och emot vedergällning" (85).

Straffrättsstudiens bäst fungerande del är den idéhistoriska kontextualisering av vedergällningsfrågan. Hultberg väver med säker hand in Sveriges strafflagsdebatt i den allmän-europeiska straffrättsfilosofiska diskussionen under tidigt 1800-tal. Vid denna tid började vedergällningens roll som straffrättsprincip ifrågasättas i takt med att straffets samhällsliga mening och uppgift blev föremål för kritisk diskussion. Hultberg visar även hur inflytelserika upplysningsfilosofins idéer om relativa kontra absoluta straffteorier var för den svenska diskussionen. Enligt relativa teorier skulle straffet anpassas till dess förmodade samhällsnytta, medan absoluta teorier framhöll att straffet inte skulle tjäna andra syften än den rättvisa som vedergällningen av brottet gav. I sin kontextualisering belyser Hultberg också hur vedergällningstanken var intimt förbunden med samhällsfilosofiska frågor om statsmaktens auktoritet och ursprung, dödstraffets legitimitet och civilisationens utveckling.

"Vedergällningstanken" är ett centralt men mångtydigt begrepp i straffrättstudien. Vad begreppet verkligen innefattar förblir dessvärre oklart när Hultberg diskuterar saken (9, 13–17, 37, 85, 183). Förvirringen avtar inte heller av Hultbergs återkommande hävdande (14, 16, 19) att vedergällningstänkandet skall studeras såsom det framträder i källtexterna – en sådan metod förutsätter ju de identifikationskriterier som saknas! Den obesvarade frågan som kvarstår är vad som skall räknas som "vedergällningstänkande"

i de valda källtexterna: är det (a) materiell vedergällning (fullkomlig kvalitativ likhet: öga för öga), (b) formell vedergällning (kvantitativ likhet i lidande för brottslingen) eller (c) själva lika-för-lika-principen om att straffet på något sätt skall motsvara brottet? Har vi vedergällningstänkande om ett av alternativen (vilket?) är för handen eller är enbart (a) det egentliga vedergällningstänkandet? Om ingen specifikation görs här kommer vi att kalla väldigt olika saker vid samma namn.

En fråga som Hultberg inte heller tillräckligt beaktar är de olikartade relationerna mellan straff och vedergällning respektive straffet och dess samhällsnytta. Vi kan tänka oss en straffrätt som inte alls beaktar straffets samhällsnytta, men det är oklart vad en straffrätt helt utan vedergällningstankar skulle innebära. Varför ens kalla en sanktion för ett straff om den inte överhuvudtaget är avsedd att motsvara brottet? Redan det faktum att vi har straff kan sägas uttrycka en vedergällningstanke. Hultbergs mål att kartlägga om ett vedergällningstänkande framträder i källtexterna tycks dock tvärtom utgå från att relationen mellan straffrätt och vedergällning skulle vara kontingent.

En välvillig läsning ger dock vid handen att vedergällningstänkandet (a) oftast är Hultbergs egentliga undersökningsobjekt, även om han själv inte gör en sådan avgränsning. Denna läsning stöds även av att stridsfrågan i texterna från strafflagsdebatten, vilket Hultberg framhåller inte var vedergällningstanken utan dödsstraffet. Det är därför oftast debattörernas förhållningssätt till vedergällning (a) som *de facto* är i fokus. Hultberg uppmärksammar dessvärre inte tillräckligt att materiell vedergällning ingalunda uttömmar vedergällningstankens möjliga roller inom straffrätten. Som läsare blir man därför nyfiken på viktiga aspekter som inte egentligen berörs: om det är så att de flesta debattörer *inte* omfattade ”vedergällning som straffrättsprincip” (19), betyder detta att de avfärdar vedergällningstänkandet överhuvudtaget? Om inte, vilken betydelse gav de då vedergällningen inom straffrätten?

Identifikationen av det relevanta vedergällningstänkandet är inte lika problematiskt i Hultbergs moralfilosofiska studie. Utgångsläget är också bättre: vedergällningstänkandet serveras här av Westermarck själv som uttryckligen gör vedergällningskänslor av gillande och ogillande till samhällsmoralens

fundament. I studien illustrerar Hultberg tydligt vedergällningstankens avgörande roll i Westermarcks centrala verk *The origin and development of the moral ideas* (1906–08). Infallsvinkeln är i sig intressant eftersom vedergällningstanken ofta hamnat i skuggan av mera omdebatterade teman inom Westermarckforskningen, som incestförbudet och religionskritiken. Såsom Hultberg påvisar ansåg Westermarck även själv att vedergällningsbegreppet var kärnan i hans moralfilosofi. Hultbergs detaljstudie av *Moral ideas* ackompanjeras av en exemplariskt utforskad receptions historia av verket, både internationellt och i svensk forskningsmiljö. Studien ger också en djuplodande idéhistorisk förankring av *Moral ideas* såväl i den brittiska empirismen som i den samtida utvecklingen av socialantropologin.

Hultbergs avhandling undersöker intressanta och relativt utforskade ämnesområden. Studierna i allmänhet, och straffstudien i synnerhet, lider dock av bristande avgränsning och obestämda frågeställningar. Som följd av detta tenderar Hultbergs presentation av vedergällningstänkandet ofta bli alltför översiktlig, på gränsen till ytlig. Frågeställningarnas öppenhet leder även till flertalet längre utvecklingar vars relevans för huvudstudierna ibland är oklara. Dessa metodologiska invändningar till trots kan boken rekommenderas: översiktligheten i kombination med Hultbergs levande språk gör den välanpassad som en allmän introduktion till vedergällningstankens idéhistoria. Till avhandlingens fördel bör även framhållas att undersökningarna bygger på gedigna arkivstudier. Den avgjort starkaste delen är studien av Westermarcks moralfilosofi; här ger Hultberg värdefulla bidrag till forskningen om en av Nordens internationellt sett mest framgångsrika antropologer.

Jonas Ahlskog

Thomas Karlsruhn: *Originalitetens former. Essäer om bildning och universitet*. Göteborg: Daidalos, 2012. 256 s. ISBN 978-917-173-382-5, inb.

År 2010 uppmärksammades 200-årsmarkeringen av inrättandet av Friedrich Wilhelm-universitetet i Berlin och – framför allt – Humboldttraditionens uppkomst. Denna markering har, som jubileeer plägar, föranlett

åtskilliga reflexioner över universitetens och den akademiska bildningens ställning i dagens västerländska samhällen. Till denna genre ansluter sig Thomas Karlsruhn med sin läsvärda och infallsrika essäsamling *Originalitetens former*. Samlingen består av sju essäer, vilka tidigare har publicerats i olika former. Det hindrar inte att de tjänar på att ställas intill varandra i en samlad utgåva av detta slag. Problemen – eller möjligheterna för den som så vill – må vara stora eller små, men de är otvivelaktigt sammanflätade med varandra. Essäerna bildar en historisk relief som alla med intresse för modern universitets- och bildningsdebatt torde ha gott utbyte av.

Karlsruhn drar sig inte för att måla med breda penslar och skissera utvecklingslinjer som går tillbaka till de allra första medeltida universiteten. Men framför allt koncentrerar han sig på tiden från 1700-talets mitt till i dag. I centrum står Humboldttraditionen och dess rötter i Jenaromantiken, dess genombrott vid Berlinuniversitetet och, med tiden, dess uttunning. Humboldtuniversitetet innebar något väsentligt nytt. Den vetenskapliga nyfikenheten fick större utrymme, och kom bland annat att förändra inte minst föreläsningarnas form och betydelse. Originalitet i ämnesval och retorisk framställningskonst blev utmärkande drag för den idealtypiska föreläsningen; det handlade inte längre om blodfattiga utläggningar av ett etablerat kunskapsstoff, den muntliga framställningen blev tvärtom en del av den vetenskapliga kreativa processen. Av detta följde att läraren inte längre skulle vara blott en pedagog, han måste även vara vetenskapsman.

Särskilt läsvärda är de avsnitt där Karlsruhn resonerar kring de allt större svårigheterna att hålla Humboldts ideal levande, särskilt efter utbildningsexplosionen som i grunden förändrade universitetens syfte, status och självständighet. Under tiden efter millennieskiftet har universiteten undergått ständiga förändringar eller – med Karlssons terminologi – kastats in i ett slags permanent revolution, vars långsiktiga effekter vi ännu endast kan ana. Den kollegiala styrelsemodellen har underminerats i takt med att krav på genomströmning, marknadsanpassning, anställningsbarhet, ekonomisering, standardisering, utvärdering och internationell likriktning blivit ledord i en era präglad av *new public management*. Mycket har hänt under kort

tid, och det mesta har inskränkt det fria universitetet som vi traditionellt har känt det.

Till digitaliseringens konsekvenser för det post-Humboldtska akademiska livet återkommer Karlsruhn flera gånger. Inte heller dessa konsekvenser går ännu att överblicka, men säkerligen kommer vår medvetna eller undermedvetna syn på vetenskaplig originalitet och upphovsrätt att förändras. Skönlitteraturen erbjuder här talande paralleller, vilket Karlsruhn belyser i den inledande essän om den häftiga och principiellt intressanta debatten kring den tyska författaren Helene Hegemanns *Axolotl roadkill* (2010). Romanen, som först mottogs med stora lovord, visade sig innehålla partier som ”lånats” från andra författare. Hegemanns originalitet låg således främst i sammanfogningen av egna och andras textstycken – och romanen placerade sig följaktligen i ett lika svärdefinierat som minerat gränsland mellan poetisk frihet och konstnärlig upphovsrätt.

Den stora fråga som inställer sig vid läsningen av Karlsruhns bok är om inte universitetet har fullbordat en tvåhundraårig cykel. Är forskningsuniversitetets epok över och har vi återvänt till den punkt, där undervisning utgjorde universitetens allt överskuggande uppgift? Befinner vi oss åter i tiden före Humboldt? Frågorna förtjänar att ställas, även om Karlsruhn varnar för att dels blanda ihop Humboldts ideal med verkligheten, dels – och framför allt – för att utstaka framtidens färdriktning ur ”ett slags cementerad nostalgi”. Det gör han i båda fallen rätt i.

Carl Frängsmyr

Friedrich Kittler i översättning av Tommy Andersson; med förord av Tommy Andersson, Otto Fischer & Thomas Götselius: *Nedskrivningssystem 1800–1900*. Göteborg: Glänta produktion, 2012. 653 s. ISBN 978-918-613-332-0, inb.

Friedrich Kittler är knappast någon obekant person i en svensk akademisk kontext. Hans namn har under det senaste decenniet förekommit allt mer flitigt i såväl akademiska texter som på kultursidor. Vid sin död (2011) var Kittler internationellt sett av många betraktad som vår tids kanske mest inflytelserika tänkare kring medier och kulturens tekniska villkor. Ändå är det först nu som hans magnum opus, *Nedskrivningssystem*

1800–1900, finns tillgängligt på svenska. Utgivningen kan således tyckas senkommen – men är samtidigt också fullständigt nödvändig och i högsta grad efterlängad.

I *Nedskrivningssystem* blottläggs relationerna mellan en rad författare, vetenskapliga diskurser och tekniska företeelser på ett stundvis svindlande sätt; allt klätt i en stilistisk dräkt som ofta är fjärran från de traditionella akademiska formerna. I det första kapitlets första mening deklarerar exempelvis hur den tyska romantiken, genom Goethes *Faust*, ”börjar med en suck”, medan det på annat håll konstateras att bokens centrala begrepp ”nedskrivningssystem” första gången ”uppenbarades” av Gud för ”Senatspresident Schrebers paranoida tänkande” (Schreiber var ett av Freuds studieobjekt; Freud själv betecknas först ”kokainist” (400), sedan ”romanskriivare” (408)). Kittler rör sig således fritt och med montage-liknande tekniker mellan en eklektisk sammansättning av material som sträcker sig över till synes disparata ämnen som: ABC-böcker, Pestalozzi, psykologi, Helmholtz, tysk diktning, kvinnliga skrivmaskinister, Nietzsches blindhet och vansinne, Gertrude Stein, Claude Shannon, osv.

Trots de stundvis deliriska vändningar som *Nedskrivningssystem* konfronterar läsaren med utgör boken ändå på ett plan fortfarande ett sammanhållet litteraturhistoriskt arbete. Tidsramen kan lite slarvigt uttryckt sägas vara moderniteten och romantiken, ämnet en rad mer eller mindre välkända (manliga) författare och filosofer – från Goethe via Nietzsche till Kafka. Ändå vore det ett misstag att ställa verkets historiografiska och litteraturvetenskapliga linjer i förgrunden. Det rör sig om ett arbete som i grunden är såväl antihermeneutiskt som anti-historistiskt: den som kommer till *Nedskrivningssystem* som historiker eller litteraturvetare lär därför bli besviken.

I stället måste verket förstås som ett led i en – i Foucaults mening – genealogisk och arkeologiskt grundad kritik av just de konventioner och former som styrt vetandeproduktionen inom de discipliner som vi i dag ofta brukar beskriva som humanistiska. Kittler vill, med detta i åtanke, låta en vetandearkeologisk nätverkstopologi ersätta historiografins linjära narrativ; därför avhåller han sig från att beskriva kontinuiteter, och talar i stället om två grundläggande brott kring vilka väsensskilda ”nedskrivningssystem”

utbreder sig, både framåt och bakåt i tiden. Att beskriva dessa två system, de skiftande villkoren för diskursproduktion under studiens period – diskursiva såväl som icke-diskursiva villkor – är bokens centrala angelägenhet.

Det första systemet, kallat ”1800”, motsvarar grovt romantiken i handböckernas periodisering. ”1800” innebär för Kittler födelsen av en ny hermeneutisk tolkningsmodell som bygger på en ”allmän alfabetisering” och en pedagogik där mödrar fostrar söner till att bli skrivande, i all oändlighet tolkande subjekt. Den lärda republikens översättnings- och kommentarspraktiker övergår därmed i en febril jakt på ”meningen” bakom varje text. Från och med nu, menar Kittler, måste varje ord tolkas och ”Anden” tar sin centrala plats i humanvetenskaperna: ”Nedskrivningssystemet kring 1800 återkallar på alla fronter Luthers påbud att ’ord för ord återberätta’” (40). Inom hermenutikens och den tyska *Bildung*-traditionens ramar kan därför ingenting i fortsättningen längre läsas bokstavligt.

I det nedskrivningssystem som utbreder sig omkring 1900 dikteras de grundläggande villkoren för moderniteten och nittonhundratalets diskursproduktion. Om de pedagogiska relationerna mellan modern, sonen och ABC-boken var avgörande för ”1800” tar grammmofonen, skrivmaskinen och filmen deras plats i ”1900”. ”Möjligheten att tekniskt nedteckna sinnesdata ger omkring 1900 upphov till en förskjutning inom hela nedskrivningssystemet. [...] Bokmonopolet rämnar och släpper plurala lagringssystem fria på sina ruiner.” (330) Det ”alfabetiska lagrings- och överföringsmonopolet, denna Gammaleuropeiska maktbas”, har därmed enligt Kittler raserats (523); ur allt detta stiger så småningom 1900-talets informationshantering och databehandlingens nya monopol – nätverk 2000 har formerats.

Den mediearkeologiska och materiellt orienterade analys av modernitetens möjlighetsvillkor som Kittler först presenterade i *Nedskrivningssystem 1800–1900* och sedan utökade i sin fortsatta produktion är, vilket ofta har påpekats, problematisk ur en mängd synvinklar. Samtidigt är Kittler också träffsäker och suggestiv: i likhet med hans viktigaste teoretiska inspirationskälla Foucault finns här många iakttagelser vars konsekvenser ännu inte har följts upp.

Det kvardröjande värdet hos denna äntligen översatta volym ligger framför allt hos de teoretiska implikationer som Kittler sammanfattar i bokens korta, men viktiga efterord. Här görs klart både hur nära Foucaults fotspår Kittler gick – och hur angelägen han samtidigt var om att överskrida vad han såg som dennes blindhet inför de mediala och tekniska lagrings- och överföringsvillkor som reglerar vetandeproduktionen i ett samhälle. Att *Nedskrivningssystem* nu finns på svenska är en berömvärd insats, som med förnyad kraft lär aktualisera den mediearkeologiska utmaning som Kittler inledde, och som ännu bara vagt har lämnat avtryck på svensk mark.

Matts Lindström

Svante Nordin: *Drottningen och filosofen. Mötet mellan Christina och Descartes*. Stockholm: Atlantis, 2012. 221 s. ISBN 978-917-353-590-8, inb.

Berättelsen om hur Sveriges drottning inviterade och utbytte filosofiska tankar med en av tidens mest uppmärksammade filosofer, samt den senares öde i ett vintrigt Stockholm, är lika känd som källorna därom är begränsade. Förutom några brev mellan de två, liksom mellan endera av dem och den franske ambassadören, samt några senare minnesbilder av drottningen, finns det inte mycket som ger några antydningar om vad som eventuellt stod på dagordningen, vilka frågor som diskuterades eller vad som förväntades av den tillreste fransmannen. Det är därför knappast möjligt att säga mycket om det filosofiska samtalet dem emellan, något som kanske inte heller var det centrala för någon av dem. Filosofens smicker och beröm var nog snarare ett uttryck för en förhoppning om ett mecenatskap; drottningens intresse mer en önskan om att skapa en kulturell miljö av europeisk klass än ett odelat engagemang för den radikale filosofens tankegångar.

Hur dessa fåtaliga möten, några vintriga morgnar i Stockholm 1649–50, kom till stånd, hur filosofen lockades till Stockholm, frös och samtalade samt avled skildras i föreliggande bok. Bakgrunden, den biografiska såväl som den filosofiska, tecknas med mycket breda pendelsdrag, inte minst den senare blir knappast mer än en kort katalog. Den kartesianska filosofin skissas översiktligt, den

motsvarande mekanistiska naturfilosofin, som i samtiden förmodligen var den mest iögonenfallande delen av verket, knappast alls. Om samtalen mellan de två huvudpersonerna kan inte mycket sägas; förmodligen kan man – med drottningens lärare i grekiska – misstänka att hon inte var alltigenom förtjust i filosofens förakt för ”de gamla filosoferna” (liksom kanske inte heller i dennes stöddighet?).

Om det som avhandlades i samtalen på grund av källäget inte kan ges mycket utrymme, så gäller inte detsamma för berättelsen om Descartes sjukdom, död och dödsorsak (blev han mördad?), eller den något bisarra historien om hans kvarlevor, som behandlas tämligen utförligt och ibland ges en spekulativ uppmärksamhet. Den lundsiske författaren kan rentav beklaga (”den nedslående slutsatsen”) att filosofens kranium inte, som ibland hävdats, befinner sig i hans hemstad.

Det är som nämnts en välkänd historia som berättas, något av den tidigare historiografin blir kortfattat behandlad, och läsaren bereds inga större överraskningar. Kronologin är stundtals oklar (när flyttades kvarlevorna från Stockholm?) och bakgrundsteckningen av såväl 1600-talets filosofiska miljö som drottningens hov är i tunnaste laget. Och vad de talade om förblir en gåta.

Bosse Holmqvist

Anders Ottosson: *Gymnastik som medicin. Berättelsen om en svensk exportsuccé*. Stockholm: Atlantis, 2013. 189 s. ISBN 978-917-353-613-4, inb.

Den som månar om att upprätthålla gränser mellan medicin, paramedicin och alternativ medicin, kan göra klokt i att hålla sig borta från de fysikaliska och manuella terapiernas historia. Dessa behandlingsinriktningar är utmärkta exempel på hur terapivarianter med inspiration från föregångare har vidareutvecklats till system med nya upphovsmän och namn. Nya yrkesgrupper har bildats, och terapier har vandrat in och ut ur mer eller mindre samhälleligt auktoriserade behandlingsmiljöer. Konkurrens om patienter, pengar och positioner har bidragit till alla möjliga strategier med professionssociologiska beteckningar.

Förhållandet belyses väl i historikern An-

ders Ottossons bok om *Gymnastik som medicin*, som bygger på hans avhandling, *Sjukgymnasten – vart tog han vägen? En undersökning av sjukgymnastyrkets maskulinisering och avmaskulinisering 1813–1934* (Göteborg, 2005). Det centrala temat även i den nya, layout- och innehållsmässigt luftigare och mer rikligt illustrerade boken är yrkets förvandling från ett i flera bemärkelser manligt dominerat och självständigt yrke, till ett från mitten av 1930-talet avmaskuliniserat yrke underställt läkarkåren.

Kungl. Gymnastiska Centralinstitutet grundades år 1813 med skalden och fäktmästaren m.m. Pehr Henrik Ling (1776–1839) i ledningen. 1800-talets sjukgymnastkår bestod inte minst av militära män av bättre börd i åtnjutande av högt anseende i samhället. Gymnastikdirektörer utbildades i flera varianter av gymnastik avsedd för olika syften: militär gymnastik, pedagogisk friskgymnastik på egen fri fot, i viss mån estetisk gymnastik samt sjukgymnastik.

Inom sjukgymnastiken användes aktiva rörelser, utövade av patienten själv, och passiva rörelser utan belastning utförda av sjukgymnasterna i syfte att behandla såväl felställningar i rörelseorganen som invärtes sjukdomar. Ling hade sett två kategorier läkare framför sig, gymnastikläkare respektive medikamentläkare, som skulle komplettera varandra. Lars Gabriel Branting (far till Hjalmar) ansåg att sjukgymnastiken, denna nya naturmedicin, rentav skulle inta position som den främsta läkekonsten.

De GCI-utbildade gymnasterna fick emellertid tidigt konkurrens av ortopedier, som vid denna tid huvudsakligen ägnade sig åt manuell behandling. Vid mitten av 1800-talet började läkare kräva att sjukgymnastiken skulle ställas under läkarkontroll. På 1900-talet sökte den kirurgiskt inriktade ortopedprofessorn Patrik Haglund försvaga ortopedins koppling till sjukgymnastiken: ortopedier skulle operera, sjukgymnaster rehabilitera. För att kunna underordna sjukgymnastyrket omvandlades det vid 1930-talets mitt till ett uteslutande kvinnligt sådant, med låga inträdes- och examinationskrav. Männerna ville inte bli "medicinaldrängar" utan höll sig till gymnastikdirektöryrket med högre krav i båda ändar av utbildningen; det dröjde till 50-talet innan de åter började närma sig sjukgymnastiken. Nu utgjorde dessa skeenden inte en plötslig brytpunkt i historien: kvinnor

kunde bli sjukgymnaster från år 1864 och dominerade yrkeskåren redan från 1910-talet; lägre inträdeskrav gällde för dem redan från början. 1930-talets omvandling av yrket innebar dock även att friskt och sjukt skildes åt i teori och praktik.

En bakgrund till läkarnas vilja att få kontroll över sjukgymnastiken, som inte diskuteras närmare här, var att läkarna behövde sjukgymnasternas kompetens för att förbättra den egna vården och därigenom även mota konkurrenterna på området. Läkaren var inte alltid förstahandsvalet – lika lite då som nu. Gymnastik, massage, rörelseövningar och elektrisk terapi erbjöds på kurorter och av privatpraktiserande sjukgymnaster, massörer och kiropraktorer med flera, såväl för sjukdomsbehandling som för rehabilitering. Annekteringen av sjukgymnastyrket bidrog, som avsett, till att en del av kurorternas patientunderlag försvann.

Ett ytterligare skäl till att läkarna ville få in sjukgymnastiken under medicinsk hatt, och som tidigare påpekats av Lotta Holme i *Konsten att göra barn raka. Ortopedi och vårdföreläsning i Sverige till 1920* (Stockholm, 1996), var dess rötter i naturfilosofiska och holistiska synsätt på människan, som läkarna gärna ville lämna bakom sig till förmån för mer detaljinriktade discipliner enligt ny vetenskaplig standard. Än idag anger sjukgymnaster en helhetssyn på människan och hennes egna läkande krafter som utgångspunkt för en verksamhet som har fullt sjä att både utvecklas inom ramen för den offentligfinansierade vårdens standard, och att positionera sig gentemot konkurrerande yrkesgrupper.

Här kommer bokens andra tema in, som är den svenska gymnastikens succé som exportprodukt på 1800-talet. Den lingska friskgymnastiken kunde hävda sig väl i konkurrensen med de tyska gymnastiksystemen; Gustaf Zanders träningsapparater och Thure Brandts livmodermassage vann berömmelse och spridning utomlands. Fakta och indicier pekar även i riktning mot att den exporterade sjukgymnastiken genererar nygamla skapelser som återimporterats – utan kopplingar till den lingska sjukgymnastiken.

Bokens rikliga fotografiska material från främst 1870-talet visar inte bara friskgymnastik och apparatgym, utan framför allt sjukgymnaster i behandlande aktion. Den som är bevandrad i terapiformer som ex. kiropraktik, osteopati, naprapati, massage, olika vari-

anter av nervmassage och triggerpunkts-behandling, ortopedisk medicin (OM) och ortopedisk manuell terapi (OMT) utövad av läkare respektive sjukgymnaster, kommer att känna igen de passiva rörelsernas handgrepp.

Det finns emellertid ingen anledning till nationalistisk yra (eller oro) över den svenska sjukgymnastikens inflytande över internationellt spridda manuella terapiformer. Den för professionsidentiteten viktiga frågan om vem som var först, kommer inte att få sitt definitiva svar. Släktskapen belyser däremot vikten av att följa just även behandlingsformers historia, relativt oberoende av nationer, institutioner, professioner, vetenskaper och discipliner, som annars gärna utgör avgränsande faktorer och röd tråd i framställningarna.

Otsson skriver att den svenska sjukgymnastikens historia är gömd. Sjukgymnastik nämns mycket riktigt knapphändigt, om alls, i medicinhistoriska översikter. Detta trots att fysioterapeuter – som den internationella och snart även svenska beteckningen på yrkesgruppen lyder – idag är den tredje största yrkesgruppen i vården i västvärlden efter läkare och sjuksköterskor. Det är segrarens privilegium att skriva historia och bestämma vad som kan kvalificera sig som ”medicin” och ”läkemedel” i medicinhistorien. Vad som kan betecknas som etablerat eller alternativt varierar över tid och rum. Otssons arbete är ett viktigt bidrag till en både kompletterad och reviderad historieskrivning. Att sedan historien här berättas med snudd på alltför lätt hand, med få nyanseringar och belägg annat än sparsam hänvisning till vidare läsning, kan ursäktas med syftet att attrahera en bredare läsekrets. Boken utgör en intresseväckande grund till framtida arbeten inom områden som inte alltid heller anses vara ”egentlig” medicinhistoria.

Motzi Eklöf

Theodore W. Pietsch: *Trees of life. A visual history of evolution*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2012. xi + 358 s. ISBN 978-142-140-479-0, inb.

Evolutionshistoriska diagram har sin egen utvecklingshistoria. Fram till 1700-talets slut dominerade tidlösa, hierarkiska uppställningar av naturens system, ofta i form av stegar och nycklar. Men sedan det senare 1700-talet,

och än mer efter darwinismens genombrott, föreställer vi oss snarare livets ordning som resultatet av en utveckling över tid. Inom denna ordning, där alla livsformer förstås som besläktade, fick familjeträdet tjäna som modell för livets familjehistoria.

Efter Darwins exempel kallas evolutionshistoriska familjetråd för ”livsträd”, eller *trees of life*. Detta är också titeln på föreliggande verk, i vilket Theodore Pietsch har samlat 230 diagrammatiska framställningar av naturens ordning, från 1500-talet till våra dagar. Taxonomierna är organiserade i kronologisk och till viss grad tematisk ordning.

Bredden är stor. Bland Duchesnes jordgubbsgenealogi och Czelusnikas och Goodmans diagram över hemoglobinet evolutionära historia rymms både väntade och oväntade bidrag. Mångfalden utgör en stimulerande introduktion till de senaste århundradenas försök att grafiskt föreställa sig naturens ordning och historia.

Tyvärr åtföljs Pietschs märkbara passion för ämnet av brister vad gäller metod och analys. Det brister inte bara vad gäller enskilda diagram, problemen är systematiska. Enligt författaren själv ligger exempelvis bokens fokus på ”diagram som påminner om träd i botaniskt avseende; bilder vars beståndsdelar motsvarar stam, grenar och kvistar” (ix). Men denna grundläggande premisser stämmer inte: huvuddelen av diagrammen i samlingen ser knappast ut som ”träd i botaniskt avseende”. Snarare är det Pietschs kulturellt kodade förståelse av dessa diagram som rättfärdigat urvalet. Han ser träd överallt.

Låt mig ge ett exempel: I kapitlet om ”olikartade och ovanliga träd” från början av 1800-talet finns bara ett ”träd” som påminner om ett naturligt träd: Eichwalds sorgliga skapelse från 1829, en till synes död trädskropp som utan kvistar eller löv reser sig ur vattnet. I övrigt innehåller kapitlet kirimojaväxter sammankopplade med tygband; ett kantigt, symmetriskt nätverk över djurriket (även det av Eichwald); ett system av samma djurrike i form av ett ägg; Jussieus stjärnkartslika diagram över vinruteväxter; några cirkulära nycklar, etc. Det är utan tvivel en fascinerande samling. Men att oproblematiskt sortera alla dessa representationer under rubriken ”träd” – av den anledningen att vi idag skulle använda den etiketten för diagram med någorlunda motsvarande funktion – är mer

förrvirrande än behjälpligt. Vad Pietsch de facto gör är att projicera Darwins familjetråd både framåt och tillbaka i tiden.

På så vis går han miste om utvecklingen. Bland annat det att ”diagram som påminner om träd i botaniskt avseende” var särskilt vanliga under slutet av 1800-talet, men att de sedan började försvinna. Diagrammen fortsatte att kallas träd, men slutade att se ut som dem. Det senaste diagrammet i Pietschs bok som ser ut som ett naturligt träd är från 1919, det senaste med tydlig trådsilhuett är från 1930-talet. Därefter blir diagrammen alltmer abstrakta.

Värför ser inte Pietsch detta? Kanske för att han tror på livets träd som en verklighet. Exempelvis skriver han om bokens sista diagram, David Mark Hillis cirkulära livsträd, att det har konstruerats utifrån analyser av RNA-sekvenser hos tretusen arter ”från livsträdets alla olika delar” (312). Metaforen får här stå som modell för sig själv.

Pietschs analyser är inte imponerande. Men det är däremot hans encyklopediska och visuella anslag, och bara ett annat verk inom genren överträffar hans i sådan rikedom: Christiane Klapisch-Zubers illustrerade historik över familjetrådet, *L'arbre des familles*, från 2003. För den som vill förstå evolutions-trädets utvecklingshistoria är disciplinrännerna ovidkommande. Böckerna bör läsas – eller snarare ses – parallellt.

Petter Hellström

Erland Sellberg: *Kyrkan och den tidigmoderna staten. En konflikt om Aristoteles, utbildning och makt*. Stockholm: Carlsson, 2010. 432 s. ISBN 978-917-331-8, inb.

Redan titeln på den här föreliggande boken borde väcka nyfikenhet också, eller kanske i synnerhet, hos en läsare i vår tid, även om själva handlingen utspelar sig under 1600-talets första decennier. Det var under den tid då konsekvenserna av införandet av reformationen började framträda i synen på staten och kyrkan. Författaren vill här visa att man för att rätt tolka händelsernas utveckling inte bara kan analysera idéer eller ideologier utan också måste försöka beakta individens speciella intressen. Mot denna bakgrund analyserar så författaren den häftiga akademiska diskussion som fördes mellan professor, sedermera ärkebiskopen,

Laurentius Paulinus Gothus och hans kollega professorn Jonas Magni.

Uppsala universitet hade återupprättats 1593 först och främst för att utbilda präster som var förtrogna med den nya läran. Det visade sig dock mycket snart att också statens behov av kunniga ämbetsmän var stort. Författaren framhåller (23) kyrkans stora betydelse för enhetsstatens framväxt. Maktpolitiskt tycks debatten mellan de två professorerna gälla var gränsen skulle dras mellan kungens och överhetens ansvar för de yttre kyrkliga ärendena och kyrkans ansvar för de inre. När kungen och rådet på 1620-talet försöker inrätta ett kyrkligt centralorgan, ett *consistorium generale*, för att styra kyrkan opponerade sig en stor del av prästerskapet häftigt, med stöd av 1571 års kyrkoordning. I detta omfattande och instruktiva inledningsskapitel där den moderna forskningens resultat diskuteras, betonar författaren också den kyrkliga bekännelsens stora betydelse vid framväxten av de olika protestantiska staterna i Europa. Det är en spännande, och dessutom trovärdig, infallsvinkel i studiet av uppkomsten av den tidigmoderna enhetsstaten.

Mot denna bakgrund gäller det så att idéhistoriskt försöka klarlägga de båda motståndarnas avsikter med sina skrifter. Frågan gällde i ett första skede om den aristoteliska etiken var lämplig som ämne i skolans undervisning. Paulinus svarade med skarpa nej och ville utesluta den filosofiska etiken från teologin. Magni hävdade motsatt uppfattning och menade att där fanns vissa *notitiae naturales*, som hade sitt ursprung i den mänskliga naturen. Från 1615 var debatten igång. Sellberg har här gjort ett noggrant arbete när han utförligt redovisat de olika skrifterna som publicerades och därtill gett utförliga citat från den latinska originaltexten. Han kommer fram till att äldre forskare i stort sett koncentrerat sig på själva diskussionen, som de menat gällt för eller emot Aristoteles, men med en viss förkärlek för ramismen hos Paulinus. Sellberg vill här se skriftväxlingen i ett bredare perspektiv och slutsatserna blir också nya.

Genom att ta in historiska, sociologiska och allmänpolitiska aspekter nedgraderas betydelsen av oöverensstämmelsen mellan aristotelism och ramism. I stället visar han på betydelsen av den lutherska skolastik, som utformats vid de lutherska universiteten under 1500-talets sista årtionden. Sellberg beto-

nar också i detta sammanhang att ramismen inte var någon genomarbetad filosofisk riktning. Här följer han tankarna vidare från sin läsvärda avhandling *Filosofin och nyttan. I. Petrus Ramus och ramismen* (Göteborg 1979, 132f).

Kapitlet *Nationell kontext* (99–154) är ett viktigt kapitel för att ge det idéhistoriska perspektivet tyngd. Strävan att skapa enighet i det Sverige, som Gustav Vasa organiserat och hans söner sedan övertagit, innebar att alla grupper i den tidens samhällsbyggnad, alltså de fyra ständerna, måste samverka med varandra. Kyrkans företrädare och statens måste sträva mot samma mål, vilket inte alltid var så självklart. I sin undersökning visar Sellberg hur ärkebiskopen, Paulinus, i fråga om undervisningen främst tänkte på teologi och prästutbildning, medan hans motståndare, Magni, tänkte på statens behov av välutbildade ämbetsmän. Enligt Paulinus behövdes ingen annan undervisning i politik än den man kunde läsa i Bibeln. Därför behövde överheten inte införa några nya ämnen i undervisningen, det var något som enligt honom hörde till kyrkans ansvar att bestämma över. Eftersom samhällssynen i den tidigmoderna staten var så starkt präglad av bekännelsen blev teologin och kyrkan viktiga faktorer också i politiken.

Sellberg konkluderar: ”Den konfessionella staten kunde inte acceptera en kyrka som värnade om sin egen sfär. Religion och politik hörde samman.”

Med dessa ord avslutas en mycket spännande undersökning. Framställningen är delvis skriven som en deckare, där ledtrådarna och konklusionerna avslöjas steg för steg under genomgången av händelserna, och spänningen ökar. Vi får komma ihåg att under denna period fanns det ingen annan möjlighet att uttrycka avvikande åsikter än i diskussioner som till synes rörde teologiska frågor. Det var först tvåhundra år senare som de politiska partierna etablerades! Men ännu i våra dagar är frågan hur moralen skall legitimeras i samhället inte entydigt löst. I den här debatten gällde det i sin utgångspunkt innehållet i skolundervisningen, vilket kan förefalla bekant.

Ingun Montgomery

Friedemann Stengel: *Aufklärung bis zum Himmel. Emanuel Swedenborg im Kontext der Theologie und Philosophie des 18. Jahr-*

hunderts. Tübingen: Mohr Siebeck, 2011. 802 s. ISBN 978-316-150-965-0, inb

Andeskådaren Emanuel Swedenborg, med sina konversationer med andar och änglar, kan framstå som en anomali i det upplysta och förnuftsstroende 1700-tal han verkade i. Åsikterna har sedan dess också gått isär vad gäller bedömningen av honom. Andeskåda-rens visioner var helt enkelt falska, menade en del, eller så var de sanningsenliga profetior, menade andra. Åter andra bedömde hans verk som ett utslag av själslig ohälsa eller en översvallande litterär fantasi. Friedemann Stengel, professor i kyrkohistoria vid Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, visar i sin studie som bygger på den Habilitationsschrift som han lade fram i ämnet kyrkohistoria vid Ruprecht-Karls-Universität i Heidelberg 2009, att Swedenborg i själva verket var ett barn av sin tid med ett tydligt upplysningsprogram. Genom att sätta in Swedenborg i dennes samtida filosofiska och teologiska kontext ger han övertygande belägg för detta. Stengel följer ett strängt historiskt perspektiv som inte försöker ärerädda ett geni eller tänja på den historiska sakligheten.

Det är därför intressant att ställa Stengels verk i kontrast till en annan nyligen utgiven 800-sidig bok om Swedenborg, Marsha Keith Schuchards *Emanuel Swedenborg, secret agent on earth and in heaven: Jacobites, Jews, and freemasons in early modern Sweden* (2011). Schuchard förfrämjar Swedenborg och framställer honom som en dunkel esoteriker, kabbalist, en frimurare, en hemlig spion som umgås i ljusskygga kretsar som smider hemliga omstörtande planer. Det är en fantastisk uppvisning i konspirationsteori där författaren ur ett förvillande lager av skenbar empirisk evidens och svaga indicier – men oftast ur ingenting – fabricerar en imaginär historia. En del skulle närmast se detta som att träda över gränsen för vad som kan betecknas för forskningsfusk. I vilket fall lär den bli ett famöst stickspar i Swedenborgsforskningen. Kontrasten kan knappast vara större till den bild som framkommer efter en läsning av Stengels bok, *Aufklärung bis zum Himmel. Emanuel Swedenborg im Kontext der Theologie und Philosophie des 18. Jahrhundert* (2011). Swedenborg framstår där, baserad på en helt annan och väsentligt stabilare empirisk grund, som en tänkare starkt

influerad av sin tid och den rationalistiska upplysningsfilosofin.

Stengels bok inleds med en biografisk översikt som ger grundlinjerna i Swedenborgs professionella, intellektuella och religiösa utveckling, från det swedbergiska hemmet över hans naturvetenskapliga verksamhet, till den religiösa krisen och den efterföljande tiden som bibeltolkare och andeskådare.

Andra kapitlet handlar om Swedenborg som naturfilosof och naturforskare mellan åren 1716 och 1745. Det mesta av detta är visserligen känt sedan tidigare, även på engelska (framför allt genom Inge Jonssons forskning, men också av den här aktuella recensenten). Stengel uppvisar ändå en ovanlig förtrogenhet med Swedenborgs naturfilosofi och lyckas göra ett gott och balanserat sammandrag, även om detta alls inte är huvudämnet för hans bok. Här behandlas sådant som Swedenborgs tidskrift *Daedalus hyperboreus*, tremulationsteorierna, förslaget på lösningen av longitudproblemet, kosmogonin och skrifterna från 1721–1722 där bullarhypotesen läggs fram. Ett avsnitt behandlar de intressanta skrifterna från 1734, *Principia rerum naturalium* och dess materieteori och kosmologi utifrån den inneboende kraften, *conatus*, och den naturliga punkten, samt *De infinito* om förhållandet mellan den ändliga människan och Oändligheten. Slutligen undersöks även Swedenborgs anatomisk-fysiologiska skrifter med fokus på själsläran, *Oeconomia regni animalis* och *Regnum animale*, från 1740-talet. Stengel kommer i detta kapitel in på den klassiska frågan om förhållandet mellan den tidige naturvetaren och den sene teologen Swedenborg. Framför allt Lamm och Jonsson har tidigare utförligt visat släktskapen mellan de två, hur Swedenborgs vetenskapliga verksamhet och tänkande satt tydliga spår i hans senare tänkande. Stengels främsta bidrag här är hans genomgång av receptionen av Swedenborgs naturfilosofiska verk i tyska samtida lärda tidskrifter. Intressant är också försöket att visa hur Swedenborgs naturfilosofiska projekt från allra början var ett teologiskt projekt där en fysikoteologi skulle förenas med en apriorisk rationalistisk filosofi.

Så, efter 190 sidor, kommer Stengel i tredje kapitlet till bokens huvudsakliga ämne, Swedenborgs lärosystem som kan beskrivas som bestående av tre delar: bibeltolkningen, teologin och andeläran. Stengel avstår från

att göra en psykologisk diagnostik, snarare undersöker han den swedenborgska teologin i ljuset av dess samtida kontext. Det blir till en vetenskaplig teologisk studie av Swedenborgs lära, som bara i att vara skriven av en akademiskt verksam teolog faktiskt är något i sig ovanligt. Det mesta som har skrivits om Swedenborgs teologi har utgått från andra motiv än de rent vetenskapliga, och har i stället tjänat som uppbyggelseskrifter och förklaringar för Den nya kyrkans bekännare, vilka därmed sällan bryter mot innehållet eller försöker kontextualisera den teologiska diskursen. En av bokens styrkor är den systematiska framställningen av Swedenborgs dogmatik, förenad med ett försök att placera den swedenborgska teologin i dess historiska kontext, allt i en övertygelse att det endast genom sätta verken i sitt sammanhang, i förhållande till samtida källor, som det därigenom blir möjligt att förstå samtidens reaktion på Swedenborgs visionära skrifter. Klargörande är Stengels stringent genomförda systematiska rekonstruktion av Swedenborgs lära utifrån den evangeliska dogmatikens *Loci*. Hans lära ställs i förhållande till gudsbegreppet, treenighetsläran, skapelseläran, människan mellan himmel och jord, mellan frihet, synd och predestination, kristologin, soteriologin, eskatologin och moral läran. Även Swedenborgs visioner av andevärlden behandlas med dess säregna topografi som inrymmer invånare av de mest skilda slag. Sammantaget framstår Swedenborgs teologi som ett projekt med anspråk på en holistisk beskrivning av världen.

I fjärde kapitlet går Stengel närmare in på Swedenborgs källor. Den rationalistiska filosofins inflytande får ett särskilt utrymme varvid Swedenborg beskrivs och betecknas som en rationalist av sin tid. Han sätter även in Swedenborg i en vidare samtida kontext, bland annat i fråga om hans tankar om världsalldet som en stor människa, *Maximus homo*, och existensen av varelser på andra planeter, föreställningar som inte alls var främmande för hans samtid.

Det avslutande femte kapitlet utgör en studie i Swedenborgreceptionen och tar upp det tidiga mottagandet av Swedenborgs skrifter, 1750–1765, inklusive längre djupdykningar i Friedrich Christoph Oetingers och Immanuel Kants läsning av Swedenborg. Pietisten, pastorn, teologen, naturfilosofen alkemisten, kabbalisten, teosofen Oetinger, den

kanske viktigaste läsaren av Swedenborg i den tyska 1700-talsteologin ger uttryck för sin tolkning i bland annat verket Swedenborgs irrdischer und himmlischer Philosophie (1765). Kant i sin tur är känd inom Swedenborgsforskningen för sin rasande uppgörelse med Swedenborgs Arcana cœlestia (1749–1756) i Träume eines Geistersehers, erläutert durch Träume der Metaphysik (1766), där han beskriver Swedenborg som en skojare och lögnhals, och att allt vad han skrev hade sitt ursprung i rena fantasier från en sjuk hjärna. Förhållande i Kantforskningen, men också i Swedenborgsforskningen, har varit att det mellan Kant och Swedenborg endast finns negativa beröringspunkter. I stället kan Kants Swedenborgsläsning, föreslår Stengel, vara det som utlöste dennes kritiska vändning.

Sammanfattningsvis är det en omfattande, tillförlitlig och gedigen bok, som vittnar om god kännedom om såväl Swedenborgs egna skrifter som Swedenborgsforskningen. Som några av de främsta bidragen till forskningen skulle jag lyfta fram författarens tydliga översikt över Swedenborgs teologi och receptionen av Swedenborg i den tyskspråkiga världen, i synnerhet i förhållande till Oetinger och Kant. I sin helhet frammanas bilden av Swedenborg som en rationell tänkare med ett uttalat upplysningsprogram varvid det himmelska förmänskligades, bekännelseskriteriernas centrala utsagor kritiserades, och de apokalyptiska föreställningarna och djävulstron avvisades. Dessa frågor debatterades i den samtida teologin och religionsfilosofin, och kom följaktligen även att engagera Swedenborgs tänkande, rationalisten och den tidigare mekanistiska naturfilosofen. Swedenborgs andar pratade logik och följde det sanna förnuftets väg. Hans teologi är ett upplysningsprojekt i den betydelsen att de protestantiska och romersk-katolska bekännelseskriterierna underkastades en rationalistisk präglad kritik, och vidare att andevärlden är ett uttryck för den antropologiska vändningen som kännetecknar 1700-talets upplysning. Swedenborgs lära är alltså på inget sätt en produkt av någon esoterisk tradition, av en läsning av kabbalistiska skrifter. I själva verket är hans system en konsekvens av de frågeställningar som figurerade inom den samtida rationalistiska filosofin under första hälften av 1700-talet. Det var ett upplysningsprogram som ledde ända till himlen.

David Dumér

Fredrik Thomasson: *The life of J. D. Åkerblad. Egyptian decipherment and orientalism in revolutionary times*. Leiden: Brill, 2012. 455 s. ISBN 978-900-421-116-2, inb.

Detta är en biografi över Johan David Åkerblad (1763–1819), den svenske språk- och antikvitetsforskaren som i lärdomshistorien är hägkommen för sitt bidrag till tydandet av Rosettestenen och därmed till förståelsen av de egyptiska hieroglyferna. Om dennes kringflackande och delvis tragiska liv har Fredrik Tomasson åstadkommit en högst läsvärd framställning, där individen och hans vetenskap sätts in i de politiska, sociala och ideologiska förvecklingarna under de turbulenta decennierna runt sekelskiftet 1800. Åkerblad var skolad i de gamla språken i Uppsala men gjorde ingen akademisk karriär utan fick i stället i kraft av sin eminenta språkbegåvning en plattform för sina forskningsintressen inom diplomatin. Han tjänstgjorde en längre tid vid legationen i Istanbul och kortare perioder också i Haag och Paris och kunde vid sidan av de diplomatiska sysslorna ägna sig åt studier av språk – turkiska, feniciska, koptiska – och av insamlade handskrifter och fornföremål. Diplomatin tog naturligtvis tid från studierna men den förde honom å andra sidan till länder och kretsar där viktiga rön gjorde som de forntida kulturerna och språken i östra medelhavsområdet, rön som blev byggstenar i den europeiska självförståelsen under moderniteten. Diplomati, storpolitik och humanistisk vetenskap var sammanvävda under de här årtiondena då handskrifter och fornföremål hämtades från Levantens länder till museer och bibliotek i Europa. England och Frankrike höll sig mest framme och kulmen på symbiosen mellan vetenskap och politik var Bonapartes invasion av Egypten 1798 som ledde till upptäckten av Rosettestenen. Åkerblad var erbjuden att följa med den franska expeditionskåren med tackade nej. Men han fick ta del av avskrifterna när sådana kom och tog i tu med sig för söka tyda de tre texter Rosettestenen innehåller, skrivna med grekiska bokstäver, hieroglyfer och vad som kom att kallas demotisk skrift. Åkerblads kunskaper i feniciska och framför allt koptiska satte honom i stånd att tränga in i den demotiska skriften och den vägen identifiera namn i hieroglyftexten. Han publicerade sina rön 1802 och väckte stor upp-

märksamhet med dem. Men han kom inte vidare; först 1822, efter Åkerblads död, löstes Rosettestenens gåta slutgiltigt av Champollion, sedan man insett att den demotiska tavlans tecken inte bara återgav ljud utan också innehöll tecken som symboliserade ting.

Som ofrälse och dessutom upplysningsradikalt och republikanskt sinnad kunde Åkerblad inte påräkna någon högre och varaktigare diplomatisk befattning; han lämnade därför diplomatin och i praktiken också Sverige 1804 och slog sig ned i Rom, bitter på fäderneslandet. Där drog han sig fram som privatlärare och konsult åt antikvitetsintresserade aristokrater, uppskattad men beroende och ständigt i ekonomiska bekymmer.

Ett ofrånkomligt tema i boken är orientalismen, grundläggandet under den här tiden av de asymmetriska stereotyper om Orientens länder och kulturer som genom Edvard Said blivit ett raster som lagts över modernitetens kulturhistoria. Thomasson applicerar det vederbörligen, men finner överensstämmelsen mellan teori och empiri begränsad. Turkiet, som till 1600-talets slut var fruktat i Europa, är inte det bästa exemplet på att européerna utvecklat förklenande schabloner om omvärlden, och inte heller det forntida Egypten passar riktigt in i orientalism-teorin som främst är modellerad på stereotyper om araberna. Vad Åkerblad beträffar, var han påfallande fri från förutfattade och nedsättande meningar om de länder han studerade. Han talade väl om turkarna och fördömde dem inte heller av religiösa skäl – vilket länge var huvudskälet till att man förringade utomeuropeiska kulturer. Hans svenska utkikspunkt var nog en hjälp att inte falla in i de mer brutala schablonerna. Antagonismen mellan de europeiska makterna överskuggade ofta attitydbildningen gentemot orientalererna och om man då som svensk var sparv i tranedansen låg det nära till hands att vara kritisk mot stormakterna – predikamentet föreligger för övrigt även i våra dagar. På ett tilltalande sätt förenade Åkerblad detta perspektiv med vetenskapsmannens insikt när han kritiserade beteendet att bryta ut fornföremål ur deras kontext genom att släpa dem till Europa. Åkerblad tycks också ha varit återhållsam när det gäller idealiseringen av den grekiska fornkulturen, motinstansen till den orientaliska. Han studerade källor och fornföremål ur vardagslivet, sådant som inte var ägnat att bekräfta anta-

gandet om grekerna som vare sig förnuftiga eller skönhetsdyrkande.

Ett intressant förhållande som Thomasson framhåller är att fornforskningen vid den här tiden inte gjorde så stor skillnad mellan Orienten och Grekland. Fornfynd och texter från båda områdena spårades upp och tolkades; det fanns så många fynd att samla in, tyda och förundras över att den orientaliseringens processen med sina hierarkiska implikationer ännu inte kommit igång, i varje fall inte i de aristokratiska kretsar som bedrev eller sponsrade dessa empiriska undersökningar. Här saknar jag något i Thomassons studie, nämligen Åkerblads syn på förhållandet mellan den antika klassiska kulturen och de icke grekiska kulturer vilkas språk och kvarlevor han ägnade sig åt. Hur motiverade han studiet av fenicier och egyptier, och hur mycket hade han av den nyhumanistiska antikuppfattning som kom att bli dominerande i Europa under 1800-talet? Åkerblad var ju hemma också i det klassiska, han läste Euripides och hjälpte en engelsk hertiginna att gräva på Forum i Rom och ge ut Aeneiden. Likaså blir man nyfiken på i vad mån Åkerblad relaterade till den samtida historiska språkforskningens rön och teorier, alltså den rent vetenskapshistoriska kontexten till hans studier av feniciska, kopptiska och andra språk. Det finns flera förklaringar till detta, framför allt att Åkerblad inte publicerade särskilt mycket och att han inte verkade vid universiteten; däri ligger också att hans orientering var fransk och engelsk, inte tysk, även om han lyssnade till Heyne i Göttingen och var ledamot av en tysk akademi. Thomasson är alltså ursäktad, men kommentarer till dessa vad man kan uppfatta som luckor i framställningen hade varit på sin plats.

Boken är välskriven, med källkritiska och andra kommentarer inlagda i berättelsen och med blick för den biografiska genrens teleologiska fallgropar. Volymen är rikt och genomtänkt illustrerad; av Åkerblad finns dock ingen bild, annat än en teckning som troligen fångar honom i samtal med den ovannämnda hertiginnan under arkeologisk grävning på Forum Romanum.

Bo Lindberg

Ulrik Volgsten: *Musiken, medierna och lagarna. Musikverkets idéhistoria och etablerandet av en idealistisk upphovsrätt*. Möklinta: Gidlunds förlag, 2012. 224 s. ISBN 978-917-844-853-1, hft.

När musikvetaren Ulrik Volgsten skriver den musikaliska upphovsrättens historia, finner han det nödvändigt att skärskåda idén om ”musikverk”, en idé som ofta har förknipats med den idealistiska estetiken vid 1800-talets början. Men riktigt så enkelt visar det sig inte vara. Etableringen av en ”idealistic verksam” skedde betydligt senare, samtidigt som musikverkets genealogi sträcker sig betydligt längre tillbaka. Cirklarna måste alltså vidgas, vilket betyder att *Musiken, medierna och lagarna* till två tredjedelar utgörs av en omsorgsfullt utgjord exposé över det estetiska tänkandet i Europa, från antik och medeltid till renässans och upplysning. Att en sådan exposé skrivs med musiken i centrum är i sig ett värdefullt korrektiv till den slagsida mot bildkonst som präglar många framställningar av estetikens idéhistoria. Namnregistret gör att denna bok med fördel kan användas för att finna alternativa ingångar till en rad av 1700- och 1800-talets filosofer.

Här revideras den tes som drivits av musikfilosofen Lydia Goehr: att idén om musikverket som beständigt objekt skulle ha blivit allmänt etablerad i Europas musikliv omkring sekelskiftet 1800, för att senare återspeglas i lagstiftning om kompositörens rättigheter. Tanken på kompositören som fritt skapande geni var långtifrån väletablerad vid 1800-talets början, visar Volgsten. Kant och Fichte hade visserligen hävdad författarens ensamrätt till eftertryck, men för dem handlade det om litterär yttrandefrihet. Åtskillnaden mellan form och innehåll på litteraturens område låter sig svårigen överföras till musik. Volgsten är likaså övertygande i sin plädering för att den idealistiska estetiken hos Schelling, Fichte och Hegel saknade utrymme för objektivisering av musikverket. Det handlade exempelvis hos Schelling om ”sfärernas musik snarare än kompositörernas faktiska kompositioner” (105).

Författaren går inte så långt som till att kasta om Goehrs tes och hävda att det är rättens verksbegrepp som senare återspeglas i estetiken. Snarare tycks han utgå från en ömsesidig påverkan mellan rätt och estetik,

utan att gå in på hur denna påverkan har sett ut i konkreta fall. Studiens källmaterial kommer ju i huvudsak från det estetiska hållet och omfattar knappt några rättsfall.

Polemiken mot en gängse svensk upphovsrättshistoria är välbehövlig. Denna historia, traderad via SOU, har skrivits av jurister som ofta även har haft uppdrag för intresseorganisationer som Stim. En slående felaktighet är att Sverige skulle ha fått ”en verklig upphovsrätt” till musik redan med 1810 års tryckfrihetsförordning. Detta beskrivs av Volgsten som ”ett försök att ge upphovsrätten ideologisk immunitet” (179), så att kritik av upphovsrätten kan jämföras med en kritik av det demokratiska statsskicket

Jag vill beteckna Volgsten som ”upphovsrättskritiker” i en egentlig mening. Kritiken består då i att finna de historiska premisserna och logiska gränserna för ett givet objekt: det idealistiska musikverket. Som bidrag till en upphovsrättskritisk teori förtjänar denna studie internationell uppmärksamhet. Inte minst för Volgsten resonemang om hur en ”idealistic verksam” bildar kärnan i en ”idealistic musiksyn”, strukturerad kring idén om en kommunikationskedja där överföringen från avsändare (kompositör) till mottagare (publik) går via ett medium (musiker och ljudteknik). Denna idé är ingen skapelse av musikfilosofer, utan snarare en analogi med telegrafin som bredde ut sig senare under 1800-talet. Kommunikationsmodellen har sedan upprätthållits via den rättsordning som bygger på idén om musikverk. Men det är inte den enda möjliga musikförståelsen. Lagstiftningen påverkar vår uppfattning om vad musik är; vem vi upplever att vi hör när vi hör musik.

Om jag har någon invändning, är det att bokens explicita anspråk samtidigt är för små och för stora. Framför allt är anspråken alltför små: här levereras ett starkt bidrag till estetikens idéhistoria som överskrider den rättshistoriska inramningen. Samtidigt är det inte helt självklart hur studien belyser frågan om ”rättighetsindustrin” och ”vår tids konfliktfyllda syn på musik” (19), vilket är Volgstens uttalade syfte.

Inledningsvis citeras en skivbolagsdirektörs entusiastiska ord om hur musikrättigheter kan säljas ett oändligt antal gånger. Men skivbolagens rättigheter är inte upphovsrätt i egentlig mening, utan så kallade ”angränsande rättigheter”. Det är dessa rättigheter

som står i centrum för vår tids konflikter om musik via internet. Fångelsesdomen mot operatörer av The Pirate Bay berörde alls inte det musikaliska verksbegreppet, men däremot skivbolagens rätt till ljudinspelningar (se Stockholms tingsrätt, mål B 13301-06).

Volgsten nöjer sig med ett hastigt påpekande, i bokens allra första fotnot, om att de angränsande rättigheterna hamnar utanför studiens ramar. Detta hänger samman med valet att sätta punkt år 1960, alltså vid tillkomsten av Sveriges upphovsrättslag. En konsekvens blir att lagtextens tillkomst begrundas separat från dess praktiska uttolkning. Medan upphovsrättens teori kretsar kring individuellt skapande, handlar dess praktik i högre grad som kollektiv rättighetsförvaltning.

I förfibarten noterar Volgsten att en debatt som fördes bland rättsvetare i Norden från 1940-tal till 1970-tal ledde till att ”det idealistiska verksbegreppet slutligen förkastades” som upphovsrättens objekt. Vad som i vår tid räknas som ett musikaliskt verk, i rättslig mening, kan i stället variera beroende på sammanhang. Samtidigt hävdar Volgsten att den idealistiska musiksynen – med dess linjära kommunikationsmodell och dess prioritering av melodi framför rytm – fortsätter att prägla den samtida musikförståelsen.

Om jag förstår honom rätt, menar han att de elektroniska medierna har bidragit till att generalisera en kommunikationsförståelse som låter idén om ett immateriellt musikverk leva vidare trots att dess rättsfilosofiska fundament har ryckts undan. Så vad innebär detta för upphovsrättens framtid? Min förhoppning är att Volgsten tar ett stort grepp kring dessa frågor i ett uppföljande arbete.

Rasmus Fleischer

Martin Wiklund: *Historia som domstol. Historisk värdering och retorisk argumentation kring "68"*. Nora: Nya Doxa, 2012. 367 s. ISBN 978-915-780-573-7, inb.

Martin Wiklunds *Historia som domstol. Historisk värdering och retorisk argumentation kring "68"* är ett angeläget bidrag till diskussionen om historisk värdering, eller riktigare: till en diskussion om vad som egentligen är två olika aspekter av historisk värdering, dels frågan om det värderande inslaget i historieskrivningen, dels frågan om

hur ett visst historiskt fenomen eller förlopp bedöms i efterhand i ett bredare samhällsperspektiv. Det är en intressant studie med hög ambition som vrider viktiga såväl politiska som historieteoretiska diskussioner i nya riktningar. Dess största problem är valet av analytisk inramning: domstolsmetaforen.

Wiklund gör naturligtvis rätt i att polemisera mot uppfattningen att det värderande inslaget i historieskrivningen skulle ha blivit mindre betydelsefullt i och med att historieforskningen under 1900-talet utvecklade moderna metoder och vetenskapliga ideal. Visserligen är det numera ganska ovanligt att höra historiker beskriva det förflutna i termer av en läromästare för livet. Men det hindrar inte att värderingen av det förflutna antar många andra former. Till exempel är den kritiska traditionen inom den historiska forskningen, och humaniora generellt, inte möjlig utan ett värderande förhållningssätt till studieobjekt och val av forskningsfrågor. Det är heller inte ovanligt att historisk forskning tillskrivs ett emancipatoriskt, förebyggande eller föreskrivande syfte. I den meningen är brottet med tidigare och mer explicit moraliska legitimeringsgrunder för forskningen inte så definitivt som historieskrivningens former kan ge vid handen.

Ett värderande förhållningssätt till det förflutna har inte heller förlorat sin betydelse för vad som med ett något otidsenligt begrepp kan kallas ett allmänt eller offentligt historiemedvetande. Det finns knappast någon period i Europas historia som i lika stor utsträckning bokstavligen satt sig till doms över det förflutna, och utkrävt faktiskt ansvar för historiska missgrepp, som perioden efter andra världskriget. Denna juridiska historiekultur har sin utgångspunkt i uppgörelserna med 1900-talets krig och folkmord, och framför allt Förintelsen. Också i spåren av kalla kriget uppstod särskilda historiedomstolar. I flera europeiska länder, däribland Sverige, har även statens handlande mot individer eller grupper av medborgare blivit föremål för historiska kommissioner och utredningar med syftet att fördela skuld och ansvar, också i sådana frågor där ingen levande person kan ställas till svars. Inom kulturarvsområdet diskuteras sedan ett par decennier frågan om repatriering med krav om att återföra samlingar i bibliotek, arkiv och museer som tillkommit genom krigsbyten och koloniala övergrepp.

Hur förhåller sig dessa olika former av historiskt samvete till varandra? Vilka konsekvenser får föreställningen om att det är möjligt att göra upp med det förflutna? I vilka historiska sammanhang blir en sådan tanke överhuvudtaget möjlig? Och framför allt: vilken politisk funktion fyller den juridiska historiekulturen i sin egen samtid?

Wiklund väljer att i huvudsak diskutera frågan om historisk värdering inifrån historiografins och historiefilosofins traditioner. Genom att framställningen återkommer till exemplet ”68”, och hur detta skede eller fenomen – ja, avgränsningen av vad som här kallas ”68” är inte trivial, vilket Wiklund också är väl medveten om – har bedömts i efterhand, sätts visserligen temat in i ett bredare sammanhang, men det innebär inte att den juridiska historiekulturen undersöks som ett mer samlat historiskt fenomen, som också är kopplat till andra processer i samhället.

Jag menar att den offentliga formen av historisk värdering, och en under det senaste halvsekleat alltmer utbredd tendens att utkräva historiskt ansvar i olika frågor, inte bara skall ses i ljuset av en viss historieuppfattning, eller som ett utslag av en större medvetenhet om eller förmåga till inlevelse i historiens mörka sidor. Det juridiska förhållningssättet till det förflutna bör också kopplas till förändringar av den politiska kulturen i sig, och inte minst de mediala förutsättningarna för politiskt handlande.

Kulturhistorikern David Lowenthal har i ett viktigt bidrag talat om konsekvenserna av att ”en förlåtelsens kultur” har kommit att prägla samtidens sätt att umgås med det förflutna (”On arraignment ancestors. A critique of historical contrition”, *North Carolina law review*, vol. 87, 2009). Statsvetare har i sin tur beskrivit hur politikens medialisering under den senare delen av 1900-talet har inneburit att politik i allt större utsträckning antar formen av ett ”blame game”. Det är en tendens i den politiska kulturen som leder till att betydelsen av offentligt ansvarsutkrävande framhävs, och att problem och konflikter uppfattas och beskrivs som en kamp mellan onda och goda aktörer, mellan skurkar och hjältar.

Överfört till historien är det mest uppenbara problemet att detta mönster inbjuder till moraliskt självförhållande och ökar oförmågan att se vad historien egentligen lär oss: att varje tid i efterhand framstår som fördomsfull. Den juridiska historiesynen skapar

också illusionen av att det är möjligt att avsluta historien, att vi så att säga kan stänga plågsamma episoder i det förflutna. Också detta strider emellertid mot vad historien lär oss: att varje tid måste förhålla sig till det förflutna på sina villkor. I synnerhet idag, när kunskapen är större än någonsin om hur våra samhällen är förbundna med varandra över stora tidsavstånd, främst men alls inte enbart genom klimat- och miljöpåverkan, borde startpunkten för en diskussion om historiskt ansvar därför vara insikten att nuet är framtidens historia, inte att nuet är det förflutnas domare.

Det är inte Wiklunds syfte att argumentera för fler processer mot det förflutna. Domstolen är en analogi i boken, ett sätt att föreslå att inslaget av historisk bedömning kan göras mer explicit i den historiska forskningen, både för att tydliggöra forskningens premisser och samhällseliga relevans. Samtidigt måste analogin mellan den historiska bedömningen av ett visst förlopp och domstolsförfarandet till sist omges med så många reservationer – både i Wiklunds egen text och i läsarens marginalanteckningar – att den riskerar att stå i vägen för den bredare diskussionen om historisk värdering.

Ett avgörande problem med domstolsanalogin är det förflutnas tystnad. Frånvaron av vittnen är i själva verket ett av den historiska kunskapsformens grundvillkor. ”Jag började med en önskan att tala med de döda”, skriver Stephen Greenblatt i den berömda inledningen till *Shakespearean negotiations* (1988), ”men det enda jag hörde var min egen röst.” Ett annat problem är att analogin tycks förutsätta att de historiska studieobjekten är av ett bestämt slag. Att en fråga som ”68” – med dess innebörder av ideologiska tolkningskonflikter och politiskt vägval, därtill avgörande för en hel generations självbild – blir föremål för en diskussion om hur perioden i efterhand skall bedömas är inte så överraskande. Vanligare är dock att våra historiska studieobjekt och frågor är av ett slag som inte lika självklart kan göras till föremål för en bedömning i Wiklunds mening, eller en diskussion om vad som skulle vara ett rättvist minne. Det är därför enklare att instämma i Wiklunds plädering för att göra inslaget av värdering i historikerns arbete mer explicit än i att domstolsanalogin skulle vara den bästa formen för detta.

Anders Ekström

Henrik Åström Elmersjö: *Norden, nationen och historien. Perspektiv på föreningarna Nordens historieläroboksrevision 1919–1972*. Lund: Nordic Academic Press, 2013. 468 s. ISBN 978-918-735-113-6, inb.

Historieämnets mytbildande funktion för skapandet av nationella identiteter är en av de punkter Henrik Åström Elmersjö diskuterar i sin doktorsavhandling *Norden, nationen och historien*. Avhandlingen undersöker föreningarna Nordens revision av läroböcker i historia under tidsperioden 1919–1972, utifrån ett organisationshistoriskt perspektiv samt ett historiekulturellt perspektiv. Organisationshistoriskt undersöks hur föreningarna Norden organiserades, vilka kontakter de hade med andra samhällsinstanter, vilka personer som utgjorde revisionen samt inom vilka karriärområden dessa var verksamma. Historiekulturellt syftar avhandlingen till att visa på hur historieskrivandet (inom sammanhanget) förändras över tid, hur mytbildande nationella identiteter vävs samman i en nordisk identitet samt hur de fem nationernas identiteter konstrueras mot varandra.

Mytbildningen inom historieskrivandet inspireras av Anthony D. Smiths forskning om nationalismens mytmotiv. Åström Elmersjö lokaliserar fem motiv: ursprungsmotivet, migrationsmotivet, frigörelsemotivet, guldåldersmotivet och nedgångsmotivet. Guldåldersmotivet är det motiv som i föreningarna Nordens skildranden främst är knutna till en specifik tidsperiod. Guldåldersmotivet och nedgångsmotivet är starkt sammanlänkade, till exempel förstärks den svenska guldåldern genom synliggörandet av Norges nedgångsperiod i de dansk-norsk-svenska krigen.

Åström Elmersjö växlar mellan att diskutera det nationella/den nationella identiteten utifrån en övergripande icke-essentialistisk hållning och i relation till föreningarnas framställningar. Historieskrivandet som en form av berättelser i historikern Jörn Rüsens bemärkelse får även den historiska skildringen att bli del av en med oss samtida debatt om historieskrivningens funktion och utform-

ning, även om de flesta explicita uttalandena främst rör föreningarna Nordens historieskrivande och inte Åströms Elmersjöns egen del i den mytbildande process som beskrivs.

Försöket att skapa ett gemensamt nordiskt narrativ framstår kanske främst som ett befästande av separata nationella identiteter. Representanterna i föreningarna Nordens historieskrivande kolliderade snarare än sammanvävdes mellan de nordiska länderna. Läroboksförfattandets framställningar av historiska skeenden påverkades dock via ”önskelistorna” i vilka föreningarna framförde krav på förändringar för de andra ländernas skildrande av det egna landets historia.

Den nationella identiteten är en intressant beröringspunkt i diskussionen, en beröringspunkt som inte är helt oproblematiskt att förhålla sig till. Går det till exempel att säga att representanternas nationella narrativ är en representation av vad den svenska nationaliteten innebär? Den nationella identiteten framställs som en hegemonisk identitet utifrån Antonio Gramschis begreppsdefinition. Mothegemonier uppstår mellan ländernas nationella identiteter, varigenom deras egna nationella uppfattning befästs. Hegemonibegreppets funktion på ett organisationsplan utan en diskussion om den nationella meningsskapande kampen som utgör den nationella identitetens hegemoni blir aningen tve tydlig, även om resonemangen rörande nationella mothegemonier inom föreningarna Norden fyller en analytisk funktion för texten.

Avhandlingen är gedigen och stundom aningen repetitiv, men väl värd att läsa för att få en bild av en utbildningshistorisk och historiedidaktisk utveckling inom de nordiska länderna. Den ger även ett bra övergripande perspektiv på olika utformningar av historiskt nationella identiteter som har lärts ut i nordiska grundskolor under tidsperioden, och öppnar upp för vidare forskning rörande vad skildrandet av nationella etniciteter/identiteter får för konsekvenser inom skolväsendet.

Åsa Persson